

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres: Boschstraat 73,
6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXVII**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN DR J. C. G. M. JANSEN

1982

Gedrukt bij Drukkerij H. van der Marck & Zonen, Roermond

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
J. C. G. M. Jansen, Heren en Boeren in Limburg 1150-1800	1
J. L. Languesse, Précis Statistique du Département de la Meuse Inférieure (rive gauche), uitgegeven door J. C. G. M. Jansen	23
Jaarverslag 1981 van het Sociaal Historisch Centrum	105
Bestuur Sociaal Historisch Centrum	142
Begunstigers en contribuanten	143

WOORD VOORAF

Het zevenentwintigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg opent weer met een bijdrage vanuit Limburg aan een internationaal onderzoek. Ook nu gaat het om een bijdrage aan het internationaal congres voor economische geschiedenis, dat in 1982 in Budapest is gehouden. Tot de themata die daar op basis van nationale rapporten bediscussieerd worden, hoort het onderwerp 'Larges estates and small holdings'. Ter voorbereiding van het Belgisch-Nederlands rapport, uitgebracht door Prof. Dr A. van der Woude, heeft een werkgroep, bestaande uit een aantal Belgische en Nederlandse historici, regionale bijdragen geleverd. Aanvankelijk lag het in de bedoeling de voorstudies en het definitieve rapport gezamenlijk te publiceren. Dit plan kon echter niet worden gerealiseerd doordat de beschikbare gelden aan de bezuinigingsdrang ten offer vielen. Daarom moest tot afzonderlijke publicatie van de bijdragen worden overgegaan. Ongelukkigerwijze heeft dit er toe geleid dat de tweede bijdrage over Limburg, die aan de voorbereidingscommissie was voorgelegd, een artikel van Paul Servais, *Les structures agraires du Limbourg et des pays d'Outremeuse du XVIIe au XIXe siècle*, al in het tijdschrift *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* in druk was, toen werd besloten de bijdrage van J. C. G. M. Jansen, *Heren en Boeren in Limburg*, in de Studies te publiceren. Beide auteurs zouden een gezamenlijke publicatie zeer op prijs hebben gesteld.

De tweede bijdrage, die in dit deel van de Studies is opgenomen, is een bronnenpublicatie. Jarenlang is door het Sociaal Historisch Centrum materiaal verzameld voor een publicatie van statistische gegevens betreffende Limburg tussen 1750 en 1900. Veelal zal publicatie in tabelvorm kunnen plaats vinden. Sommige documenten zijn echter deels statistisch, deels beschrijvend van aard. Zij verdienen een integrale publicatie. Dit geldt met name voor statistische beschrijvingen van het departement van de Nedermaas en de Provincie Limburg of delen daarvan, samengesteld tussen 1808 en 1838. In 1970 werd in deel XV van de Studies de oudste beschrijving die werd gevonden, een *Statistique de l'Arrondissement de Ruremonde*, gepubliceerd. Nu is het de beurt aan de *Précis Statistique du Département de la Meuse Inférieure - rive gauche* van de hand van J. L. Languesse uit 1814. Dit document is een bewerking en actualisering van de befaamde *Statistique du Département de la Meuse Inférieure* van F. A. Cavenne uit 1802. De uitgave is verzorgd door J. C. G. M. Jansen. De uitgever hecht er aan de dames I. Gansevles, M. Mommers-Bakker en E. Schilder, alsmede de heren H. Janssen en I. Schrammen oprecht te danken voor het vele werk dat zij ten behoeve van deze uitgave verrichtten.

Als gebruikelijk besluit het zevenentwintigste deel van de Studies met het Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum.

De redactie

HEREN EN BOEREN IN LIMBURG 1150-1800

De relaties tussen grootgrondbezitters en boeren hebben in de loop der eeuwen veel veranderingen ondergaan. Ook van streek tot streek zijn verschillen te onderkennen. Een enigszins verantwoord overzicht van deze veranderingen kan slechts gegeven worden indien een betrekkelijk groot gebied over een ruim tijdvak wordt bestudeerd. Het door ons gekozen tijdvak loopt van de hoge Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime; het gebied, waarover gegevens worden onderzocht, beslaat grosso modo het oude hertogdom Limburg aan de Vesdre en de beide huidige provincies Limburg in België en Nederland.

Over een zo lange tijd kunnen niet alle relevante vraagpunten in kort bestek worden behandeld. Daarom is de vraagstelling beperkt tot enerzijds de invloeden van institutionele factoren en anderzijds die van statische en dynamische economische factoren op de betrekkingen tussen grootgrondbezitters en de kleinere boeren en pachters.

De drie Limburgen kenden grote verschillen in verdeling van het grondbezit over heren en eigenerfde boeren. Deze verschillen hingen op de eerste plaats samen met de kwaliteit van de bodem. Op de magere zandgronden in de noordelijke delen van Belgisch en Nederlands Limburg en op de moeilijk te bewerken heuvels van de Ardennen is het grondbezit van adel en Kerk altijd heel gering geweest. In de Kempen bezat elk van beide standen slechts ongeveer 3% van de ontgonnen grond. Het bezit van de burgerij was daarentegen veel aanzienlijker: 16,5% van de betaalde oppervlakte. Drie/vierde van het bouwland was eigen bezit van de boeren die het bewerkten.¹ In de hooggelegen streken van het Land van Herve en het markiezaat van Franchimont had de Kerk weinig grond in eigendom, in het oude hertogdom Limburg slechts 3% en in het graafschap Dalem, waar de abdij van Godsdal één/twaalfde van de akkerbouwgronden bezat, 10%. De adel bezat driemaal zoveel grond als de Kerk. Bijna 80% van de grond behoorde aan burgerij en boeren.²

Op de zware lössgronden in de Haspengouw en in het zuiden van Nederlands Limburg was het grootgrondbezit aanzienlijk meer verbreid. Dit gold ook voor de tegenover Luik langs de Maas gelegen dorpen in Dalem. In de Vlaam-

¹ J. Delatte, *Les classes rurales dans la principauté de Liège au XVIIIe siècle*, Liège 1945, p. 302.

² J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943, p. 65 en p. 213-214.

se Haspengouw besloeg het bezit van de Kerk ongeveer 30% van de beteelde oppervlakte. Bijna 15% was in bezit van de adel. De burgerij heeft in dit gebied tegen het einde van het Ancien Regime zijn bezit aanzienlijk uitgebreid. Vooral burgers van Hasselt, St. Truiden en Maastricht hebben toen veel grond gekocht. Omstreeks 1795 bezaten de burgers bijna evenveel grond als de edellieden.³ Tussen 1796 en 1830 is het grondbezit van stedelingen door aankoop van geconfisqueerd kerkelijk goed sterk uitgebreid. De boeren bezaten omstreeks 1800 nog slechts 40% van de beteelde oppervlakte.

Tussen de diverse dorpen bestonden evenwel grote verschillen. In dorpen, waar de heerlijke rechten in handen van de adel waren, was ook het grondbezit van edellieden groot. Elders, waar deze rechten aan de Kerk waren overgegaan, bezaten religieuze instellingen het grootste deel van de landbouwgronden.⁴ Soortgelijke verhoudingen als in de Vlaamse Haspengouw zijn ook in Nederlands Zuid-Limburg voorgekomen. De toenmalige territoriale versnippering van die landstreek maakt het evenwel onmogelijk cijfers voor het totale gebied te geven.

Ook in de Waalse Haspengouw verschilde de omvang van het bezit van Kerk en boeren niet veel van die in de Vlaamse Haspengouw. Alleen het bezit van de adel was er aanzienlijk groter; het omvatte ruim 20% van de voor akkerbouw benutte oppervlakte. De burgerij had veel minder grondbezit, omdat de inwoners van Luik zich tot 1795 niet op de verwerving van grond hebben toegelegd. Dientengevolge bezaten stedelingen in deze streken tot het einde van de 18e eeuw minder dan 10% van de akkerlanden.⁵ In de Maasdorpen ten oosten van Luik is veel kerkelijk grondbezit voorgekomen vanwege de invloed die Luikse religieuze instellingen daar hebben uitgeoefend. In sommige dorpen bezat de Kerk twee/derde van de landerijen.⁶

Het kerkelijk en adellijk grondbezit heeft tot het eind van de 18e eeuw de omvang die het omstreeks 1600 had vrijwel behouden. In het hertogdom Limburg komen tellingen van de omvang van het grondbezit uit de 17e en de 18e eeuw op vrijwel dezelfde eindcijfers uit.⁷ In de Haspengouw en in Nederlands Zuid-Limburg is het kerkelijk grondbezit eeuwenlang nagenoeg onaangetast gebleven. Van de 16e tot de 18e eeuw is evenwel enig adellijk grondbezit overgegaan in handen van burgers. Omdat de verwerving van adellijk goed vaak diende om sociale stijging naar de adelstand mogelijk te maken, keerde

³ Delatte, o.c., p. 76.

⁴ Delatte, o.c., p. 74-75.

⁵ Delatte, o.c., p. 302.

⁶ Delatte, o.c., p. 84.

⁷ Ruwet, o.c., p. 213.

voormalig adellijk bezit nogal eens via de geadelde burgerij terug naar de oorspronkelijk bezittende klasse. Nauwkeurige berekeningen van Simenon leren ons dat de omvang van het kerkelijk bezit soms tijdens de hoge Middeleeuwen reeds bijna was vastgelegd. De abdij St. Truiden bezat in 1272 ruim 900 ha. grond. Door kleine verwervingen is haar territorium sedertdien langzaam gestegen tot weinig minder dan 1100 ha. in 1600.⁸ Bewaard gebleven oorkonden betreffende kloosters en kerkelijke instellingen wijzen uit dat ook in Nederlands Limburg grondtransacties na 1250 een veel beperkter omvang hebben gehad dan voordien.

Vooraf tijdens de 12e en 13e eeuw zijn veel wijzigingen in de bezitsverhoudingen tot stand gekomen. Abt Willem van Ryckel wist bijvoorbeeld het bezit van de abdij St. Truiden tussen 1253 en 1272 uit te breiden van 563 tot 1045 bunder.⁹ In hetzelfde tijdvak hebben onder andere de abdijen van Godsdal, Thorn en Rolduc, de Proosdij van Meerssen en de kapittels van Maastricht, Aken en Luik vaak tientallen hectaren grond tegelijk verworven of vervreemd.¹⁰

De reorganisatie van het kerkelijk grondbezit in de hoge Middeleeuwen hield verband met een wijziging in de exploitatievorm. Sedert het einde van de 12e eeuw verliet men de methode van directe uitbating door de kloosterlingen. In St. Truiden trachtte abt Willem van Ryckel van 1253 af zoveel als mogelijk alle grote bedrijven, waarop het domaniale systeem nog werd toegepast, in tijdpacht uit te geven.¹¹ De opbrengst van de domaniaal georganiseerde bedrijven was tot dan toe relatief laag geweest. De slechte financiële toestand van sommige kerkelijke instellingen liet niet toe het domaniaal stelsel nog langer te handhaven; bovendien had de langdurige afwezigheid van monniken, noodzakelijk vanwege het toezicht op de verspreide landbouwbedrijven, een nadelige invloed op het geestelijk leven in de abdij.¹² De verandering in exploitatie-

⁸ G. Simenon, *L'organisation économique de l'Abbaye de St. Trond*, Academie Royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques et classe des Beaux-Arts, 2e serie, t. X, 1912, p. 27-31.

⁹ Simenon, o.c., p. 26-27.

¹⁰ Cfr. *Annales Rodenses*, uitg. P. C. Boeren en G. W. A. Panhuysen, Assen 1968; M. S. P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, t. VII, Liège 1847; G. D. Franquinet, *Oorkonden en bescheiden van het O.L. Vrouwekapittel te Maastricht*, dl. I, Maastricht 1870; dez., *Oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade en van de kloosters Marienthal en Sinnich*, Maastricht 1869; dez., *Beredeneerde inventaris van het adellijk klooster St. Gerlach*, Maastricht 1877; J. Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke Rijksabdij Thorn*, dl. I, 's-Gravenhage 1889; E. Meuthen, *Aachener Urkunden 1101-1250*, Aachen 1971.

¹¹ H. Pirenne, *Le livre de Guillaume de Ryckel. Polyptique et comptes de l'abbaye de St. Trond au milieu du XIIIe siècle*, Bruxelles 1896.

¹² Simenon, o.c., p. 111-119.

wijze heeft zich evenwel niet overal tegelijk doorgezet. Merkwaardigerwijze leidde een poging tot het invoeren van een strengere observantie van de kloosterregel in het midden van de 13e eeuw in Godsdal juist tot herinvoering van een domaniaal systeem. De regel van Bernardus eiste dat lekebroeders onder leiding van een religieus de landerijen uitbaatten. Het bleek echter spoedig onmogelijk hiervoor voldoende lekebroeders te vinden, terwijl ook hier de kloostertucht geschaad werd door de regelmatige afwezigheid van religieuzen. In de 14e eeuw moest deze abdij de domaniale exploitatievorm opgeven.¹³ Ook in Zuid-Limburg is het hofstelsel in deze tijd uiteengevallen.¹⁴ Incidenteel hebben vertegenwoordigers van de plattelandsadel de eigen exploitatie nog tot in de 16e eeuw volgehouden.¹⁵ Sommige elementen van het hofstelsel, zoals het gemeenschappelijk gebruik van marken en de herendiensten, bleven evenwel bestaan, zij het in gewijzigde vorm. Zij verdwenen vaak pas sedert de 17e en 18e eeuw door ontginning der gemene gronden of afkoop van de herendiensten.¹⁶

In de tijd vóór 1250, waarin het domaniaal systeem nog op grote schaal werd toegepast, hebben kerkelijke en adellijke grootgrondbezitters nochtans steeds een belangrijk deel van hun grond in pacht uitgegeven.¹⁷ De wijze van verpachting verschilde aanvankelijk sterk. Zo had het klooster Sinnich in het oude hertogdom Limburg aanvankelijk een uitgesproken voorkeur voor erfpachten, eeuwige pacht en langdurige tijdpacht, waarbij vaak een termijn van honderd jaar en één dag werd toegepast.¹⁸ Het klooster Godsdal kende vrijwel alleen tijdpacht met een korte looptijd. Vanwege de afgelegen ligging van de abdij werd de pacht ten dele in handelswaar, zoals suiker, specerijen en zuidvruchten, voldaan.¹⁹ In St. Truiden werd ook voor tijdpacht gekozen. In de 15e en 16e eeuw slaagde een aantal pachters er echter in hun contracten te doen omzetten in erfpachtvereenkomsten.²⁰ Zoiets heeft zich op het bezit van het kapittel van Tongeren al een eeuw eerder voorgedaan. Van dit verschijnsel kennen we eveneens een voorbeeld uit Mechelen-Wittem in Nederlands Limburg uit de 15e eeuw. Daar werden gronden, die eigendom waren

¹³ Ruwet, o.c., p. 219.

¹⁴ W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording*, 's-Gravenhage 1964, p. 63.

¹⁵ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XV, 1969, p. 48.

¹⁶ Cfr. R.A.L., Archieven van de kastelen Borgharen en Eijsden.

¹⁷ Alberts en Jansen, o.c., p. 62.

¹⁸ Ruwet, o.c., p. 221.

¹⁹ Ruwet, o.c., p. 220.

²⁰ Simenon, o.c., p. 111.

van een vrouwenklooster in Aken, in erfpacht uitgegeven en vervolgens door de opvolgende pachters onder hun erfgenamen verdeeld.²¹

Tijdpacht met pachttermijnen van 3, 6, 8, 9, 12 en 16 jaar ontwikkelde zich langzamerhand tot de meest voorkomende pachtvorm. In die nieuwe tijd werd dit soort contracten haast regel. De duur van het contract hing niet zozeer af van het toegepaste vruchtwisselingsstelsel, dan wel van de lokale gebruiken op het stuk van de bemesting. Waar het gebruikelijk was de gepachte grond éénmaal per drie of zes jaar te bemesten, vormde de contracttijd een veelvoud van drie; waar echter maar één keer per vier jaar bemesting was voorgeschreven, werden contracten met een looptijd van acht en zestien jaar afgesloten.²²

Niet alleen de erfpacht, maar ook de kortdurende tijdpacht heeft vermindering van de omvang van de landbouwbedrijven tot gevolg gehad. Het is steeds buitengewoon moeilijk geweest pachters te vinden, die over voldoende geld beschikten om het vee aan te schaffen, nodig voor de bewerking van een grote hoeve. Het gebrek aan financieel draagkrachtige pachters heeft nog een ander gevolg gehad: wanneer een geschikte pachter was gevonden, diende de eigenaar van de grond er voor te waken dat hij de hoeve niet verliet. Anders dan in het laat-Middeleeuwse Brabant²³ bleven de pachters in Limburg tenminste vanaf de tweede helft van de 14e eeuw vaak generaties lang op de bedrijven. Zo bleven in Berg en Terblijt alle bedrijven op één na steeds heel lang in handen van dezelfde familie. Op het ene bedrijf, dat de uitzondering op deze regel heeft gevormd, wisselde de eigenaar van de 14e tot de 16e eeuw na de expiratie van elk contract van pachter. De oorzaak van dit gedrag is niet bekend. Het aanhouden van steeds dezelfde pachter is ook opgetreden bij de pacht van losse percelen, die door zelfstandige landbouwers werden bijgepacht als aanvulling op het eigen bezit. Soms nam het aantal gegadigden voor het afsluiten van een pachtcontract toe, naarmate de percelen verder werden opgesplitst. Versnippering van grondbezit en verhoging van de pacht prijs gingen dan hand in hand. Splitsing van bedrijven werd bijgevolg voor de verpachter financieel aantrekkelijk.²⁴ Alleen de adel hield tot het eind der 18e eeuw vast aan concentratie van haar bezit in grote bedrijven.²⁵ In alle gevallen zijn eigenaar en pachter in hoge mate van elkaar afhankelijk geweest.

Wie door omstandigheden gedwongen was een nieuwe pachter te zoeken, ging soms over tot halfwinning, waarbij de opbrengst van de gewassen tussen

²¹ S.H.C., Archief Mouset te Mechelen-Wittem, no. 1.

²² E. Roebroek, *Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied*, Assen 1967, p. 359-363.

²³ H. P. H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de 14e en 15e eeuw*, Assen 1955.

²⁴ Delatte, o.c., p. 136-142.

²⁵ Roebroek, o.c., p. 326.

eigenaar en pachter werd gedeeld. Halfwinningscontracten waren echter betrekkelijk zeldzaam in de Limburgen, behalve wellicht op de zandgronden. Meestal duurde de periode, waarin een bedrijf in halfwinning werd geëxploiteerd, niet lang. In Nederlands Zuid-Limburg is slechts één voorbeeld gevonden van een halfpacht, die meer dan honderd jaar werd voortgezet. In veel gevallen werd het halfwinningscontract aangegaan in economisch slechte tijden en weer in geldpacht of in betaling in natura omgezet zodra de omstandigheden beter werden.²⁶ Het is niet helemaal duidelijk of deze stelling ook voor Noord- en Midden-Limburg opgaat. In Blerick zijn heel wat halfwinningscontracten aangetroffen. Uit publicaties die daarop betrekking hebben²⁷ kan echter niet worden afgeleid of halfwinning in de omgeving van Venlo alleen maar in bepaalde omstandigheden in zwang is geweest of dat deze pachtvorm langdurig werd voortgezet. Iets meer duidelijkheid is er over Midden-Limburg. Daar heeft de Nassause domeinraad de domeinhoeven in het Land van Montfort tot 1820 in halfpacht uitgegeven. De raad praktiseerde een welhaast ideaal te noemen vorm van halfwinning door zelf een deel van het vee beschikbaar te stellen.²⁸ Elders kwamen vee, werktuigen en zaadgoed voor rekening van de pachter.

De grondeigenaren zagen heel goed in, dat hun belang gediend was met levensvatbare bedrijven. De pachters werden in barre tijden gesteund met kortingen op de pacht, kredieten voor de aankoop van vee en door de eigenaar ter beschikking gesteld zaaigoed. In de omgeving van Maastricht werd dit soort hulp - naar het schijnt - meestal ad hoc verleend na overleg tussen pachter en grondeigenaar. Elders werd zij volgens vaste regels verstrekt.²⁹ De burgerij gaf waarschijnlijk de meest effectieve hulp aan de pachters. Zij beperkte zich niet er toe haar pachters over een dieptepunt heen te helpen, maar regelmatig bleek zij zelfs bereid structurele verbeteringen tot stand te brengen. Door investeringen, zoals de bouw van stallen en schuren, vergroting van de omvang van het bedrijf en omzetting van akkerland in weiden, waardoor een modernere bedrijfsvoering mogelijk werd, hielp menig burger mee aan de verbetering van de productiviteit. Op langere termijn werden dientengevolge de inkomsten van de grondeigenaren vermeerderd.³⁰ De religieuze instellingen volgden vanwege hun geringere financiële draagkracht pas na 1740 het voor-

²⁶ W. Hendriks, L. van Hout en Th. Huys, *Een plesantigh Huys*, Blerick 1978.

²⁷ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, in *S.S.E.G.L.*, XVII, 1968, p. 1-98.

²⁸ Roebroek, o.c., p. 365-366.

²⁹ Simenon, o.c., p. 132.

³⁰ Bauduin en Jansen, o.c., p. 70-72.

beeld van de burgerij,³¹ terwijl de adel eerst tegen het einde van de 18e eeuw dezelfde beleidslijn ging volgen.³²

Naast de gronden die zij sedert de late Middeleeuwen voornamelijk door derden lieten uitbaten, hadden adel en geestelijkheid min of meer duidelijke rechten op een groot aantal doorgaans sterk versnipperde percelen. De abdij St. Truiden had bijvoorbeeld 650 ha. beleend bezit. De gebruiksrechten op deze gronden berustten volledig bij de pachters. Iets dergelijks gold ook voor cijnsgronden. De cijnsheffer had geen enkele invloed op hun exploitatie. De vergoedingen, die laten en cijnsplichtigen moesten opbrengen, waren heel gering.

In de late Middeleeuwen vergrootten de grondeigenaren in Vlaamstalige gebieden de druk op de pachters aanzienlijk. In sommige delen van Brabant en in de Vlaamse Haspengouw nam de bevolking in de 15e eeuw af, naarmate de productiviteit in de landbouw steeg. Terzelfdertijd werden de pachtsommen aanzienlijk verhoogd.³³ Deze ontwikkeling had echter geen verdere consequenties voor de verhouding tussen grootgrondbezitter en landbouwer. Zij heeft niet geleid tot persoonlijke afhankelijkheid van de plattelanders van hun heren, integendeel, sommige pachters zagen kans hun greep op het bedrijf te verstevigen via aanzienlijke verlengingen van de pachtovereenkomsten.

Behalve de directe invloed van de grondeigenaren op de exploitatie van de bedrijven door de pachters, was de inbreng van de lokale gemeenschap op de agrarische bedrijvigheid van betekenis. In vrijwel alle pachtcontracten in ons onderzoekgebied kwamen twee bepalingen voor, die verwezen naar plaatselijke gebruiken bij de exploitatie van het boerenbedrijf: de bewerking van de grond moest plaats vinden volgens de gebruiken van het dorp; iedere landbouwer had de beperkingen te aanvaarden die voortvloeiden uit de rechten op de gemene gronden.

Deze lokale gebruiken hebben lange tijd de overgang verhinderd van het drieslagstelsel naar een rotatiesysteem, waarin meer harde granen en handelsgewassen voorkwamen. Nadat het bouwland in de 17e eeuw was omheind, werd een deel van deze rechten vervangen door erfdiensbaarheden. De Flurzwang had nog slechts betrekking op een klein deel van de grond. Het stoppelrecht begint in het Land van Herve in de 15e eeuw te verdwijnen. In 1611 bestond het helemaal niet meer en vloeiden er geen beletselen voor de ver-

³¹ J. Ruwet, *Mesure de la production agricole sous l'ancien régime. Le Blé en Pays Mosan*, in *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, t. 19, 1964, p. 632 en Bauduin en Jansen, o.c., p. 69-92.

³² Bauduin en Jansen, o.c., p. 54 en Ruwet, *Mesure*, o.c., p. 632.

³³ Gebaseerd op een nog ongepubliceerd manuscript van de auteur.

bouw van wintervruchten meer uit dit recht voort.³⁴ Ook in de Haspengouw belemmerde voornoemd recht gedurende de Nieuwe Tijd nagenoeg nergens de intensivering van de teelt en de ontplooiing van een agrarisch individualisme.³⁵

Veel meer moeilijkheden ontstonden bij de ontginning van de gemene gronden, omdat er een bedreiging van uitging voor de kleine boeren, die hun vee niet meer konden weiden. Op de zandgronden in Nederlands Noord-Limburg en in de Kempen ontstond daartegen weinig verzet, omdat er zóveel woeste gronden waren, dat een bescheiden mate van ontginning niet als hinderlijk werd ervaren. Weliswaar waakten de dorpsbesturen er naijverig over, dat de ingezetenen van snel groeiende buurdorpen geen rechten op de gemene gronden van de buurdorpen gingen claimen.³⁶ In het Land van Herve deden zich evenmin moeilijkheden voor. Daar was sinds de 16e eeuw de veeteelt in betekenis toegenomen. Er werden zoveel kunstweiden aangelegd, dat er niet langer behoefte was aan gebruiksrechten op de gemene gronden.³⁷

Vooraf in Franchimont en in de Haspengouw deden zich moeilijkheden voor, nadat een aantal heren in het Land van Herve, waar de bevolking weinig attent was op de collectieve rechten, zich nieuwe inkomsten had weten te verwerven uit het gebruik van de bossen. Vooral de prinsbisschop van Luik trachtte deze bron van inkomsten ook elders ingang te doen vinden. Hij stuitte echter op zoveel verzet, dat hij zijn plannen moest laten varen.³⁸

Uiteindelijk hadden de boeren in de omgeving van Maastricht en St. Truiden in 1789, toen zij gelegenheid kregen hun grieven te uiten, weinig moeite met de overblijfselen van de heerlijke rechten. Slechts in enkele plaatsen werd geklaagd over tienden, herendiensten en de nalatigheid, waarmee kerkelijke functionarissen hun deel der collectieve lasten nakwamen; daarmee werd veelal het onderhoud van kerktorens en kerkhoven bedoeld. In het algemeen was er echter weinig sociale agitatie. De adel bleef geheel buiten schot.³⁹

Samenvattend kan men zeggen dat althans voor wat betreft de Nieuwe Tijd de juridische en institutionele kaders in de onderzochte regio nauwelijks invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de landbouw. De meeste bepalingen waren ruim geformuleerd en voor velerlei interpretatie vatbaar, zodat zij

³⁴ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 197-202.

³⁵ Delatte, o.c., p. 127.

³⁶ Zie o.a. S.H.C., *Archief parochie Roggel*; G.A. Sittard, *Collecties betreffende de Graetheide*; G.A. Helden, *Conflicten over grensafbakening met Meyel en Sevenum*.

³⁷ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 193-194.

³⁸ Delatte, o.c., p. 120-123.

³⁹ Delatte, o.c., p. 245-250.

niet remmend hebben gewerkt. Omgekeerd hebben de regionaal variërende economische ontwikkelingen een aantal rechtsregels in onbruik doen geraken en tot aanpassing van sociale kaders geleid. Ook in financieel opzicht hadden de overblijfselen van vroegere maatschappelijke verhoudingen meestal weinig betekenis. De inflatie van de 16e eeuw heeft de lasten voor de gebruikers aanzienlijk verlicht. De mogelijkheid om bepaalde lasten af te kopen, die in de 17e en 18e eeuw steeds groter werd, deed de rest. Uiteindelijk vormden alleen de tienden nog een werkelijke belasting.

De verdeling van het grootgrondbezit in drie blokken tijdens de hoge Middeleeuwen - één deel dat door pachters op grote bedrijven werd uitgebaat, een tweede deel dat sterk versnipperd werd verpacht en een derde deel dat door cijnsen, erfpachten en beleningen vrijwel in handen van de gebruikers was geraakt - heeft tot in de 17e eeuw bijgedragen tot de instandhouding van een sociale stratificatie met een samenhangende pyramidale structuur.⁴⁰ De aanwezigheid van veel grootgrondbezit in sommige delen van ons onderzoekgebied heeft positief gewerkt op de economische ontwikkeling. De grondeigenaren stelden een zakelijk verantwoord beheer van hun eigendommen ten zeerste op prijs en bleken bereid de daartoe noodzakelijke investeringen mee te financieren, ofschoon de sociale tegenstellingen dientengevolge toenamen. De pachters van de grote bedrijven, die door de kapitaalinjecties der heren veel sterker van de vernieuwingen profiteerden dan de kleine eigenaars, stegen in de 18e eeuw aanmerkelijk sneller op de maatschappelijke ladder. Uiteindelijk volgden de kleinere boeren ook de beleidslijnen van de grote pachters. Met name in het Land van Herve nam in de 18e eeuw het aantal eigenaars-grondgebruikers toe. Terzelfdertijd is ook hun sociale positie sterker geworden. Naarmate de welvaart steeg deed zich een verandering voor die leidde tot consolidatie en groei van inkomens op het platteland. Deze ontwikkeling was vooral het gevolg van de uitbouw der plattelandsnijverheid en de daaruit voortspruitende neveninkomsten van talrijke kleine boeren. Daarmee raken we het meest wesenlijke punt van onze beschouwingen: de veranderingen in de sociale stratificatie en de grote regionale verschillen in agrarische ontwikkeling binnen ons onderzoekgebied die het gevolg waren van de rol die de plattelandsnijverheid heeft gespeeld.

In de Waalse gebieden heeft de nijverheid zich al vroeg op het platteland gevestigd. Daar lopen vele smalle, snel stromende beken die al in de Middeleeuwen een geschikte beweegkracht van watermolens bleken. Waterkracht is in de Waalse Haspengouw al omstreeks het midden van de 14e eeuw een rol

⁴⁰ Bauduin en Jansen, o.c., p. 46.

gaan spelen in de nijverheid. De eerste vermelding van het gebruik van waterkracht, die ik aantrof, stamt uit 1344 en betreft een metaalbedrijf. In de tweede helft van de 14e eeuw heeft de plattelandsnijverheid zich snel verbreid. In Namen en Entre-Sambre-et-Meuse zijn in de documenten dertig metaalbedrijven uit die tijd gevonden.⁴¹ In dezelfde tijd kwamen ook de eerste vestigingen in het dal van de Hoyoux tot stand⁴² en werd in het hertogdom Limburg de eerste hoofdmijn gesticht.⁴³ Ook in de eerste helft van de 15e eeuw heeft de plattelandsnijverheid zich snel uitgebreid. In Limburg werden concessies verleend voor een reeks lood-, zink- en kalmeimijnen. Aangezien de exploitanten minder afhankelijk werden van hertogelijke voorschriften kon de bedrijfsorganisatie worden verbeterd. In dezelfde landstreek kwam ook de textielindustrie van de grond door de oprichting van volmolens,⁴⁴ terwijl in het Luikerland papiermolens in gebruik werden genomen en loodgieterijen tot stand kwamen. In het zuidwesten (Namen en Entre-Sambre-et-Meuse) nam het aantal metaalbedrijven toe van 30 tot 51. In het dal van de Hoyoux was de groei van de metaalnijverheid nog aanzienlijker. Overal werden technische innovaties in de ijzergieterijen toegepast: het percentage ijzerhutten daalde ten gunste van de pletterijen.

De tweede helft van de 15e eeuw wordt gekenmerkt door een stilstand, waarin slechts op enkele innovaties kan worden gewezen, met name de groei van het aantal inrichtingen waar gietijzer werd gezuiverd. De tendens tot uitbreiding van de plattelandsnijverheid uit het tijdvak 1350-1450 is in de 16e eeuw weer voortgezet.⁴⁵ In het zuidwesten van het prinsbisdom nam het aantal ijzerverwerkende bedrijven al vóór 1550 toe van 56 tot 147.⁴⁶ Het dal van de Hoyoux kende in de 16e eeuw 28 vestigingen of uitbreidingen van metaalbedrijven.⁴⁷ In het hertogdom Limburg werden tenminste 31 molens gebouwd ten behoeve van de textielnijverheid, de metaalbewerking en de papierfabricage,⁴⁸ terwijl gedurende de laatste jaren van de 16e eeuw enkele mesingverwerkende bedrijven zich in Nederlands Limburg vestigden, te weten in

⁴¹ A. Gillard, *L'industrie du fer dans les localités du Comte de Namur et de l'Entre-Sambre-et-Meuse de 1345 à 1600*, Bruxelles 1971.

⁴² F. Discry, *L'Ancien Bassin sidérurgique du Hoyoux*, Heule 1970.

⁴³ M. Yans, *Histoire économique du Duché de Limbourg sous la Maison de Bourgogne*, Bruxelles 1938.

⁴⁴ A.R.A.B., Chambre des Comptes, 2565, Comptes du Duché de Limbourg, 1730-1, fol. 114 sqs.

⁴⁵ J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle*, Liège 1939.

⁴⁶ Gillard, o.c., p. 104-133.

⁴⁷ Discry, o.c., p. 221-405.

⁴⁸ A.R.A.B., Chambre des Comptes, 2565, fol. 114 sqs.

Vaals en Eijsden. De 17e eeuw is weer een tijdvak van stilstand geweest. Tijdens de 18e eeuw daarentegen heeft de plattelandsnijverheid in heel de streek ten zuiden van de lijn Aken-Maastricht-St. Truiden een hoge vlucht genomen.⁴⁹ In die tijd zijn er ook enige belangrijke aanzetten tot het vestigen van nijverheid in Vlaamssprekende gebieden te onderkennen.⁵⁰

De uitbouw van de plattelandsnijverheid heeft gewichtige gevolgen gehad voor de landbouw. Op de eerste plaats werd het inwonertal van vele dorpen groter door de industriële bedrijvigheid. De vraag naar granen steeg. In de late Middeleeuwen werd daaraan bijna volledig voldaan door een toename van de voedingsmiddelenproductie in de onmiddellijke omgeving van de plaatsen, waar deze additionele behoefte was ontstaan. Daarentegen werd in de Nieuwe Tijd veel graan uit verderweg gelegen streken aangevoerd. In de akkerbouwcentra rond Maastricht kon een negatieve correlatie worden vastgesteld tussen het tempo, waarin de landbouw werd gemoderniseerd en de afstand tot de centra van plattelandsnijverheid: hoe dichter bij Herve en Verviers, des te sneller steeg de productiviteit van de graanteelt.

De plattelandsnijverheid heeft uiteraard geleid tot een wezenlijke verandering in de sociale structuur. Talrijke kleine eigenaren van akkerbouwbedrijfjes en pachters van versnipperd grootgrondgebied werden aangelokt door de mogelijkheid een bijverdienste te verwerven door incidenteel werkzaamheden te verrichten ten behoeve van de industrie. Kleine boeren vervulden gedurende de periode dat de industriële bedrijfjes op het platteland werkten - zij waren zelden gedurende het gehele jaar in bedrijf - een taak als arbeidskracht in de nijverheid en gedurende de rest van het jaar bedreven zij landbouw. De verhouding tussen die activiteiten wisselde sterk. In tijden, waarin de nijverheid sterk expandeerde, zoals de 16e en de 18e eeuw, bleef er weinig tijd over voor agrarische activiteiten, terwijl de behoefte aan voedingsmiddelen dan juist het grootst was. De pachters van grote hoeven en de eigenaren van zelfstandige landbouwbedrijven, die groot genoeg waren om gedurende het gehele jaar beslag te leggen op de beschikbare arbeidstijd, moesten in dat geval alleen aan de groeiende vraag voldoen. Dientengevolge ontstonden voor hen mogelijkheden hun bedrijf te verbeteren. De keuters waren zo geoccupeerd met hun werk voor de industrie dat zij geen gelegenheid hadden de innovaties over te nemen. Er ontstond een verschil in ontwikkelingsniveau tussen de grote en

⁴⁹ H. Kellenbenz, *Les industries dans l'Europe moderne, 1500-1750*, in *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle, Cartographie et Typologie*, Paris 1972, p. 98 en 103.

⁵⁰ J. C. G. M. Jansen, *De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en de 19e eeuw. Een terreinverkenning*, in *Economisch- en sociaal-historisch Jaarboek*, dl. 38, 1975, p. 73-95.

kleine landbouwbedrijven; kortom, men zou kunnen spreken van sociale stagnatie op de keuterijen.⁵¹

De plattelandsnijverheid heeft ook op andere wijze bijgedragen tot wijzigingen in de sociale stratificatie. De neveninkomsten uit industriële bedrijvigheid verbeterden het uitzicht voor jonge mensen om een gezin te onderhouden, immers uitsluitend uit de opbrengst van hun agrarisch bedoeninkje konden zij zich niet bedruipen. Zij konden nu op wat jeugdiger leeftijd gaan trouwen. Ook konden meer kinderen uit een gezin in het huwelijk treden. De bezwaren tegen splitsing van het familiebezit vielen door de bijverdiensten goeddeels weg.⁵² Het aantal kleine en zeer kleine grondbezitters nam toe. De middelgrote bedrijven verdwenen langzamerhand.

In ons onderzoekgebied werden vooral in de 18e eeuw veel voorbeelden aangetroffen van dit verschijnsel. De sociale verschillen ten plattelande werden vergroot en de gelijkmatig opgebouwde sociale pyramide werd vervangen door een sociale structuur bestaande uit twee klassen: de grote boeren en de arbeiders in de nijverheid, die nog wat agrarische activiteiten ontplooiden.

De gevolgen van de nevenactiviteiten in de nijverheid zijn voor de landbouw niet uitsluitend negatief geweest. De huisnijverheid heeft er toe geleid dat vrouwen en kinderen bij ambachtelijke werkzaamheden werden ingeschakeld. Zodoende verdween een deel van de verborgen werkloosheid ten plattelande en steeg het gezinsinkomen. Het werd mogelijk enig geld te reserveren en de kosten te betalen voor de overgang naar een agrarische bedrijfsvoering, die beter paste bij de gemengde activiteiten van de boer-handwerker. Dit heeft er soms toe geleid dat het accent verlegd werd naar de veeteelt.⁵³ In het Land van Herve vond deze verschuiving al in de 16e eeuw plaats. In 1611 al was 81% van de gemene gronden op het plateau van Herve omgezet in weiden.⁵⁴ In de Teutendorpen in de Limburgse Kempen voltrok zich in de 18e eeuw een soortgelijke ontwikkeling.

In het kader van de plattelandsnijverheid zijn bovendien kansen ontstaan voor toeleveringsbedrijven en diensten. De mijnbouw in het oosten van het hertogdom Limburg had bijvoorbeeld grote behoefte aan mijnhout en de metaalnijverheid had houtskool nodig, dat door de omwonenden werd geleverd.⁵⁵ Veel

⁵¹ J. C. G. M. Jansen, *Agrarian development and exploitation in South Limburg in the years 1650-1850*, in *Acta Historiae Neerlandicae*, vol. V, Leiden 1971, p. 264-270.

⁵² R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben*, Erlenbach-Zürich 1960; Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 230-231.

⁵³ R. Knaepen, *Lommel, de Vrijheid en het Teutendorp*, Brussel 1972, p. 110-111 en Ruwet, *L'agriculture*, o.c., *passim*.

⁵⁴ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., p. 54-55.

⁵⁵ A.R.A.B., *Chambre des Comptes*, 2560, *Rekening van de domeinen van Limburg*, 1723, fol. 89^{vis}-90.

arbeidskracht was gemoeid met het transport van gedolven erts en kolen naar verwerkingscentra. Menige dorpsbewoner vond gelegenheid zich met behoud van zijn zelfstandigheid in deze sfeer een bijverdienste te verwerven.

Kernpunt in de verhouding tussen grootgrondbezitters en kleine boeren blijkt steeds weer de vermogenspositie van de pachters en de kleine eigenaren. Vooral de behoefte aan vlottend kapitaal was erg groot. Dat gold voor alle vormen van bedrijvigheid die ten plattelande werden uitgeoefend. Voor de textielnijverheid heeft J. A. von Clermont daarover gegevens medegedeeld.⁵⁶ De investeringen in vaste activa (gebouwen en machines) vergden slechts enkele duizenden guldens, aan handelskapitaal was echter het honderdvoudige nodig, omdat het eindproduct, door het traag werkende systeem van betaling via wissels, eerst na ongeveer een jaar werd betaald. Dergelijke kosten konden uiteraard niet door kleine handwerklieden worden opgebracht. In de mijnbouw werden de kapitaalslasten, die aan het einde van de 17e eeuw door de noodzakelijk geworden afwateringswerken waren gestegen, nog lange tijd door zogenaamde Köhlergesellschaften opgebracht. Omstreeks het midden van de 18e eeuw moest een aantal van deze samenwerkingsverbanden van mijnwerkers echter aansluiting zoeken bij kapitaalkrachtige instellingen, zoals de abdij van Rolduc.⁵⁷ In de bedrijfstakken die gebruik maakten van waterkracht moesten bij de oprichting van een molen aanzienlijke kosten gemaakt worden voor de regulering van de waterhuishouding. Liet men dit na dan verzonk de molen spoedig in een moeras.⁵⁸ Zodra de aanleg van de molenvliet gereed was, kon de ondernemer zich honderden jaren lang beperken tot de onderhoudskosten en een kleine vergoeding aan de landsheer. Het handelskapitaal slokte derhalve het leeuwendeel der financieringsmiddelen op. Ook in de landbouw leverde de behoefte aan vlottend kapitaal steeds problemen op. Of de boer nu eigenaar was van het bedrijf of pachter, de rentabiliteit van de exploitatie werd hoofdzakelijk bepaald door de hoeveelheid vee die werd ingebracht. Naarmate het veebestand groter was, konden de bouwlanden beter bemest worden en kon dus een hogere opbrengst worden behaald. De instandhouding van het veebestand was altijd een precare aangelegenheid en uitbreiding van de levende have vroeg ook nog aanzienlijke investeringen van infrastructuurle aard (stallen en weiland). Naarmate een boer er in slaagde meer vee te verwerven, kon hij ge-

⁵⁶ [J. A. von Clermont], *Freyzügige Betrachtungen eines Weltbürgers zum Wohl von Aachen*, Frankfurt 1788.

⁵⁷ C. E. P. M. Raedts, *Opkomst, ontwikkeling en neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*, Assen 1974, p. 27-31.

⁵⁸ R. Leboutte, *De lakenfabriek Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck te Dalem (1774-1890)*, in *S.S.E.G.L.*, XXIV, 1979, p. 46.

makkelijker overschakelen van akkerbouw op veeteelt, een bedrijvigheid die per hectare tweemaal zoveel geld opleverde.⁵⁹ In de Limburgse Kempen bleek een kapitaalcrachtige boer een nog aanzienlijk hoger rendement te kunnen behalen door over te schakelen op vetmesterij.⁶⁰

Omtrent de omvang der vermogens ten plattelande is helaas nog weinig bekend, met uitzondering van enige publicaties over zeer grote vermogens. De vermogensverhoudingen in het Limburgse kunnen enigermate afgelezen worden uit de opbrengst van het recht op het beste erfdeel, dat de hertog van Limburg in de 18e eeuw nog bezat in de dorpen Balen en Henri-Chapelle, alsmede in het verstedelijkte Eupen. Gedurende vier jaar, tussen 1723 en 1730, hebben wij die opbrengst gespecificeerd teruggevonden in de rekeningen van de domeinen van Limburg.⁶¹ Van 130 patres familiae kennen we daardoor de waarde van het beste stuk uit hun nalatenschap. Het bleek dat de gemiddelde waarde van het beste erfstuk in het verstedelijkte Eupen 40% hoger lag dan op het platteland, omdat in Eupen enkele zeer gefortuneerde personen leefden, die ontbraken op het platteland.

Een gedetailleerd beeld geeft onderstaande tabel:

Tabel I. *Verdeling der vermogens in Eupen, Balen en Henri-Chapelle van 1723 tot 1730 in procenten van het totaal.*

plaats	geen vermogen	zeer klein vermogen (<5 gld)	klein vermogen (5-9.99)	matig vermogen (10-23.99)	aanzienlijk vermogen (24-71.99)	groot vermogen (>72 gld)
Eupen	13.8	27.8	26.4	23.6	5.6	2.8
platteland	13.8	15.5	36.2	25.8	8.6	—

Het aantal personen dat in het geheel geen bezit naliet was klein. In het verstedelijkte centrum was de verdeling tussen zeer kleine, kleine en matige vermogens buitengewoon gelijkmatig: elke groep omvatte een kwart van de aangeslagenen. Op het platteland kwamen enerzijds minder 'zeer kleine' vermogens voor en anderzijds meer 'kleine' vermogens en waren er in verhouding iets meer 'matige' en 'aanzienlijke' vermogens geweest. Grote vermogens ontbraken op het platteland echter geheel. Deze berekeningen wijzen uit, dat de mogelijkheden om voldoende kapitaal te verwerven teneinde een landbouwbedrijf, al dan niet op gepachte grond, te exploiteren, gering waren. De

⁵⁹ L. F. Thomassin, *Mémoires statistique du département de l'Ourthe*, Liège 1879, p. 372-373.

⁶⁰ Knaepen, o.c., p. 111.

⁶¹ A.R.A.B., *Chambre des Comptes*, 2560-2568, Rekeningen van de domeinen van het Hertogdom Limburg van 1723-4 tot 1730-1, t.a.v. Mortemeye in Eupen, Balen en Henri-Chapelle.

kansen om zelfstandig een vroeg-industrieel bedrijf op te zetten, mag men derhalve niet hoog aanslaan.

Vermogens werden door velerlei omstandigheden bedreigd: het erfrecht schreef een gelijke verdeling van de nalatenschap over alle kinderen voor; oorlogen gingen met kapitaalverslindende verwoestingen gepaard, speciaal op het platteland. De gebrekkige gezondheidszorg en het optreden van epidemieën leidden vaak er toe dat vrouwen met kleine kinderen of wezen achterbleven, die het bedrijf dan maar overeind moesten zien te houden. Slecht beheer kon tot faillissement leiden. Zelfs als iemand al deze tegenspoed zijn deur voorbij zag gaan, konden de algemene economische omstandigheden hem nog lelijk parten spelen. Immers, die leidden telkens weer tot een uitholling van de financiële positie van bepaalde groepen. Over dit verschijnsel komen wij hierna nog te spreken. Eerst moet vermeld, op welke wijze de samenleving zich moeite gegeven heeft, voor hen die buiten hun schuld door tegenslag werden geplaagd, aantasting van het kapitaal - de basis van het economisch systeem - te voorkomen.

De gevolgen van het erfrecht werden ontkracht door een reeks algemeen geaccepteerde normen. Er werd op betrekkelijk late leeftijd gehuwd. Daardoor werd het kindertal laag gehouden. Er was veel - vaak vergeefs - verzet tegen seksuele relaties buiten het huwelijk. Religieuze gezelschappen namen heel wat jonge mensen op, die aan de huwelijksmarkt werden onttrokken. Een hechte familieband maakte het mogelijk, dat ongehuwden hun dagen sleten in het gezin van een van hun naaste verwanten.

De nadelige gevolgen van een oorlog werden afgekocht door het betalen van een vergoeding aan doortrekkende legerbenden. Aanvankelijk droeg de adel de lasten hiervan;⁶² later werden deze kosten door de dorpsbewoners gezamenlijk betaald.⁶³ De Staten van Opper-Gelder getroostten zich veel inspanningen om het land te vrijwaren van militaire overlast. Dit is een indicatie dat het afweren van deze last sedert het einde van de 16e eeuw werd beschouwd als een verantwoordelijkheid van het landsgezag.⁶⁴

De zorg voor weduwen en wezen moet in het bijzonder worden gewaardeerd. In de steden waren functionarissen aangesteld die toezicht er op hielden, dat het erfdeel van onmondigen onder geen beding vervreemd werd en dat zo weinig mogelijk kosten voor de opvoeding ten laste van het vaderlijk erfdeel werden gebracht. Op de dorpen bestonden daaromtrent geen collectieve regelin-

⁶² Bauduin en Jansen, o.c., p. 49.

⁶³ M. P. Gutmann, *War and rural life in the early modern low countries*, Assen 1980, p. 54-71.

⁶⁴ G. H. A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht 1980, p. 133-142 en p. 168.

gen. Een nauwkeurig overzicht van de bevolking van het dorp Geulle omstreeks 1780 leert ons echter dat stamfamilies ontstonden, doordat grootouders, ooms en tantes met minder kinderrijke gezinnen de opvoeding verzorgden van de kinderen van hun overleden of buitenlands verblijvende verwanten.⁶⁵

Een strenge sociale controle moest er toe bijdragen verkwistingen en faillissementen te voorkomen. Drankzucht met fatale financiële gevolgen en dreigende faillissementen leidden herhaaldelijk tot plaatsing in een zinnelozenhuis. Een verkwistend leven ten koste van het familiebezit beschouwde men algemeen als een teken van het verlies van verstandelijke vermogens.⁶⁶ De samenleving in de laatste eeuwen van het Ancien Regime trachtte, zoals uit het voorgaande blijkt, de negatieve sociale gevolgen van allerlei maatschappelijke en persoonlijke moeilijkheden te neutraliseren. Ze trachtte het pyramidaal stratificatiemodel, dat sedert de late Middeleeuwen kenmerkend was geweest voor de verhoudingen op het platteland, te fixeren.

Op deze wijze kon men echter de bedreigingen, voortkomend uit de wisselende economische omstandigheden, niet de baas worden. De op- en neergang van de West-Europese economie leidde namelijk tot een ernstige aantasting van de sociale positie van bepaalde groepen op het platteland. De hier bedoelde economische golfbeweging is van zeer lange duur geweest. Er zijn drie perioden te onderscheiden: de late Middeleeuwen tot ongeveer 1500, de Nieuwe Tijd van 1500 tot 1735 en tenslotte de fase der proto-industrialisatie, die in Wallonië omstreeks 1830 werd opgevolgd door de moderne industriële samenleving, daarentegen in de Nederlandstalige delen van ons onderzoekgebied tot het einde van de 19e eeuw heeft voortgeduurd.⁶⁷ Hier kan volstaan worden met een korte schets van deze ontwikkeling omdat wij haar nog onlangs hebben beschreven in een uitvoerige studie.⁶⁸

De daling van de agrarische productiviteit in Nederlands Zuid-Limburg en de gehele Haspengouw in de late Middeleeuwen kan verklaard worden uit het bevolkingsverloop. Er was echter een groot verschil tussen de Vlaamse en de

⁶⁵ J. C. G. M. Jansen, Ongepubliceerd ms. over familierelaties in Zuid-Limburg.

⁶⁶ J. C. G. M. Jansen, Waanzin en repressie, De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in *S.S.E.G.L.*, XXIII, 1978, p. 72-84.

⁶⁷ J. Craeybeckx, Les débuts de la révolution industrielles en Belgique et les statistiques de la fin de l'Empire, in *Melanges Offerts à G. Jacquemins*, Bruxelles 1968, p. 115-144 en H. van der Wee, De industriële Revolutie in België, in *Historische Aspecten van de economische groei*, Antwerpen 1972, p. 168-209.

⁶⁸ J. C. G. M. Jansen, Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg, in *S.S.E.G.L.*, XXVI, 1981, p. 1-62.

Waalse streken. In Nederlandstalige gebieden werd een bijna perfecte negatieve correlatie aangetroffen tussen het productievolume in de graanteelt en de bevolkingsomvang. De productiviteit steeg naarmate meer mensen afvloeiden van het platteland naar de steden. De noodzaak tot emigratie hield verband met de daling der graanprijzen omstreeks 1425. Terzelfdertijd daalde het reële inkomen van de grondbezitters gestaag, aangezien zij hun inkomsten in natura ontvingen en bijgevolg steeds veel te veel graan op de markt brachten. Tussen 1425 en 1510 beliep deze daling ongeveer 60%. De grondeigenaren trachtten hun slechter wordende financiële positie op allerlei wijzen te compenseren,⁶⁹ onder meer door verhoging van pachten. Die maatregel maakte het voor talrijke dorpsbewoners onmogelijk uit hun kleine bedrijfjes nog voldoende inkomsten te halen om in leven te blijven. Zij weken uit naar de steden. Daar lagen redelijke ontplooiingskansen omdat de concurrentiepositie van handel en nijverheid verbeterd was als gevolg van de daling van de kosten van levensonderhoud.

In de Waalse gebieden heeft deze ontwikkeling zich op heel andere wijze voltrokken. Daar deed zich juist een heel hoge positieve correlatie tussen graanopbrengst en bevolkingstal voor. De omvang van de bevolking en de landbouwproductie daalde in hetzelfde tempo. Deze evolutie schijnt een nauwe samenhang te vertonen met het optreden van plattelandsnijverheid. Door de vestiging van textiel-, papier- en metaalbedrijven verslaptte bij een deel der bevolking de belangstelling voor de landbouw. De afzet werd beperkt tot de eigen regio. Sociale stagnatie manifesteerde zich. De uitvoer van granen viel stil; dit laatste beïnvloedde het prijsniveau. In het Vlaamse land daalde de prijs van haver en reaalsgoed, de goedkoopste graansoorten, sneller dan die van spelt, het goedkope Waalse graan. Zolang de fluctuaties in de aanvoer op de markt door langdurige pachtcontracten beperkt werden gehouden en de streek in het algemeen voor zijn eigen voedselvoorziening kon zorgen, daalden de prijzen steeds meer⁷⁰ en nam de daaruit voortvloeiende sociale druk toe.

In het eerste kwart van de 16e eeuw werden de prijzen van landbouwproducten weer hoger, eerstens als gevolg van de toenemende vraag in de steden, ten tweede door de verkorting van de pachttermijnen, die weer meer fluctuaties in de aanvoer op de markt veroorzaakte en ten derde door de verandering in de consumptiegewoonten, die tenderden naar het gebruik van goedkope graan-

⁶⁹ M. Malowist, *Croissance et regression en Europe, XIV-XVIIe siècles*, Paris 1972, p. 218-219.

⁷⁰ M. J. Tits-Dieuaide, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Bruxelles 1975, p. 253-254.

producten, zoals bier en brood en tenslotte - op een iets later tijdstip - door de overgang van akkerbouw naar veeteelt in het hertogdom Limburg. Deze ontwikkeling leidde tot toenemende financiële druk op de middengroepen die in landbouw en nijverheid werkzaam waren. Een merkwaardige tweeslachtigheid in de marktorganisatie was daaraan debet. Het prijsniveau voor granen in de Zuidelijke Nederlanden werd namelijk bepaald door de markt van Antwerpen. In monetair opzicht echter waren de Limburgse gewesten afhankelijk van Luik. De fluctuaties op die twee markten liepen niet met elkaar in de pas. De hoge inflatie te Luik veroorzaakte een achterstand in de reële waarde van de verkochte goederen in onze streken in vergelijking met Brabant. Dientengevolge werd de concurrentiekracht van handel en nijverheid aangetast. Men geraakte als het ware in een toestand van stagflatie. Veel leden van de middenklasse moesten hun zelfstandigheid opgeven. Door de invoering van het manufactuursysteem werden schippers, leerlooiers en textielhandelaren afhankelijk van ondernemers elders. De lonen van het personeel stegen sneller dan de inkomens van de meesters; de zelfstandigen werden uit de markt gedrukt. Hongersnoden die enkele malen volgden op monetaire stoornissen brachten het economisch evenwicht op een steeds lager niveau. Dit had ook gevolgen voor het platteland. Ook daar kwamen de middelgrote zelfstandige boeren het sterkst onder druk te staan.

Van 1580 tot het midden van de 17e eeuw volgde na bovengeschetste ontwikkelingen een zware economische crisis, die vooral de omgeving van Keulen, Maastricht en Namen heeft getroffen, maar Venlo, St. Truiden en het platteland van het oude hertogdom Limburg ook niet onberoerd liet. Het herstel na 1650 ging gepaard met een groot aantal innovaties in de landbouw. De bemesting werd geïntensiveerd, de verzorging van het vee en het rotatiestelsel werden verbeterd, producten die op de markt een slechte prijs opbrachten uit het teeltplan verwijderd, zodat de opbrengsten per hectare stegen. Die grotere productie verlangde meer ruimte in de schuren en dus nieuwbouw en een toenemende bereidheid om te investeren. Voorwaarden voor de invoering van al deze vernieuwingen waren naast de verbetering van de stallen, ook de uitbreiding van de beschikbare hoeveelheid weidegrond door de aanleg van huisweiden en tenslotte een vergroting van de veestapel. Er werd een zwaar beroep gedaan op de investeringsbereidheid van de boeren. Vooral de kleine pachters en de min of meer zelfstandige keuterboeren konden deze ontwikkeling niet volgen. Zij konden hun aandacht niet meer uitsluitend aan de landbouw wijden en waren gedwongen naar andere inkomstenbronnen uit te zien.⁷¹

⁷¹ J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Assen 1979.

De mogelijkheid om ook buiten de landbouw inkomsten te verwerven heeft tot een groei van de bevolking op het platteland geleid en een overaanbod van arbeidskrachten tot stand gebracht. De landarbeiders werden het kind van de rekening. Omstreeks 1640 pasten de grondeigenaren het dagloon van de landarbeiders niet langer aan het wisselend prijsniveau aan. Na 1675 begonnen zij de gemiddelde daglonen te verlagen, een maatregel die omstreeks 1740 werd versterkt. Door de nieuwe productietechnieken konden zij de werkzaamheden immers beter verdelen, zodat op arbeidskracht bespaard kon worden. Het aantal dagen, waarop zij landarbeiders lieten werken, nam omstreeks 1740 af. Het gemiddeld reëel inkomen van landarbeiders bedroeg in de tweede helft van de 18e eeuw nog maar de helft van wat het vijftig jaar eerder was geweest.

De groeiende aandacht van de plattelandsbevolking voor de nijverheid heeft allerm minst bijgedragen aan een evenwichtige inkomensontwikkeling. Zoals Abel heeft aangetoond,⁷² werden crises voornamelijk op de thuiswerkende arbeidskrachten afgewenteld. Telkens als de oogstopbrengsten gering waren, stelden de traditionele afnemers hun bestellingen uit. De thuiswerkers die het hoofd toch al nauwelijks boven water konden houden, zagen hun schamele inkomsten geheel wegvallen.

De mechanisatie van de nijverheid en de concentratie van de productie in fabrieken in het eerste deel van de 19e eeuw heeft voor het minst vermogende deel van de plattelandsbevolking geen voordeel opgebracht. De bedrijven verlieten het platteland en keerden terug naar de steden. Aken, Verviers, Luik en Maastricht werden de belangrijkste nijverheidscentra. De thuiswerkers werden gedwongen hun heil in de steden te gaan zoeken. Sommigen gingen zich er metterwoon vestigen en ondervonden de gevolgen van de toenemende verpaupering; anderen probeerden landbouw en industriële bedrijvigheid te combineren en pendelden. Het ontbrak hen echter in toenemende mate aan tijd zich intensief met de landbouw bezig te houden. Omstreeks 1830 nam de sociale stagnatie in de Limburgse landbouw ernstige vormen aan. De verwaarlozing der kleine landbouwbedrijven werd reeds eerder manifest.

Vatten we alles nog eens samen. Institutionele factoren hebben weinig invloed uitgeoefend op de sociale spanningen ten plattelande. Sedert de 12e eeuw erkenden eigenaars en pachters hun wederzijdse afhankelijkheid. In een soort joint venture trachtten zij gezamenlijk de regelmatig optredende moeilijkheden de baas te worden. Dit hebben ze tot in de 19e eeuw volgehouden. De dorpsamenleving was meestal in staat de gevolgen op te vangen van de be-

⁷² W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*, Göttingen 1972.

dreigingen waaraan het individu bloot stond door grote aandacht te besteden aan het in stand houden van het bedrijfskapitaal. Algemene economische ontwikkelingen waren echter niet beheerbaar. Economische golfbeweging, chronisch kapitaalgebrek en plattelandsnijverheid speelden in dat proces een hoofdrol. Zij waren er de oorzaak van dat van de 14e tot de 16e eeuw vooral de (groot)grondbezitters in moeilijkheden geraakten. Hun financiële positie werd voortdurend aangetast. In de 15e eeuw slaagden de meest kapitaalkrachtigen er in hun problemen af te wentelen op de sociale middengroep. Deze maatschappelijke laag heeft tweehonderd jaar lang zware slagen te verduren gehad. In het midden van de 17e eeuw dreigde zij op het platteland geheel te verdwijnen. Op dat moment wist de middengroep op haar beurt de moeilijkheden af te wentelen op een onderliggende groep. Daardoor kon zij zich in de 18e eeuw weer enigszins herstellen. Dit gold speciaal voor de boeren. De positie van het agrarische deel van de populatie werd steeds sterker; met name zij, die hun levensonderhoud helemaal uit landbouwactiviteiten verkregen, geraakten in een veel betere positie. Van 1640 af werd de sociale druk verlegd naar diegenen die weinig of in het geheel geen inkomen hadden. Zij verpauperden in hun traditionele woonplaatsen op het platteland of in de steden tot dat zij zich aan het eind van de 19e eeuw begonnen te organiseren.

Deze ontwikkeling komt vooral tot uitdrukking in de investeringen ten plattelande, met name in de boerderijbouw. De leefomstandigheden uit het verleden kan men er nog aan aflezen. De boerderijen uit het verleden, die wij nu nog in het Limburgse aantreffen, weerspiegelen bijna zonder onderscheid een economische en sociale situatie die eerst in de 17e eeuw is ontstaan. Boerderijen die ouder zijn dan 1600 komen vrijwel niet meer voor, alhoewel men hier en daar in later uitgebouwde agrarische complexen nog onderdelen aantreft, waarvan gezegd kan worden dat zij uit de 15e of 16e eeuw stammen. Dit is vooral het geval bij vakwerkboerderijen, waar men gemakkelijk kon aanbouwen en uitbreiden. Deze boerderijen zijn aangepast aan een economische situatie uit die tijd. Zij zijn gebouwd volgens de eisen die de landbouw in de 17e en 18e eeuw stelde. De stallen zijn zo geconstrueerd dat een maximale hoeveelheid mest van goede kwaliteit verkregen werd, waarvoor heel wat offers werden gebracht, onder meer in hygiënisch opzicht. Ook stond de meel- en vleesproductie achter bij de mestproductie. De schuren werden zo gebouwd, dat de oogst met zo klein mogelijke verliezen aan graan bewaard en gedorst kon worden. Het goed bewaren van hooi en stro was van zoveel belang, dat het op de bouw en verbouw van schuren een doorslaggevende invloed uitoefende. De bedrijfsgebouwen zijn ingericht volgens de principes van een landbouwtechniek, waarbij de opbrengsten van een oogst in de allereerste plaats dienden om het eigen bedrijf in stand te houden en te kunnen voortzetten.

Het woongedeelte van veel historische boerderijen weerspiegelt de sociale component van de economische ontwikkeling op het platteland tussen 1640 en 1850. De sterk toegenomen inkomens van grote boeren verschaften hen een uitgesproken status in het dorp. Die status is in hun woning tot uitdrukking gebracht. Heel wat boerderijen werden eertijds met dit oogmerk verbeterd, vernieuwd, verruimd, verfraaid. De keuters daarentegen, wier positie steeds zwakker werd, volstonden met kleine, laag gezolderde, bedompte, slecht ingerichte woningen. Hun bedoeninkjes laten hun armoede en financieel gebrek zien.

Daaraan kan de huidige toerist zien hoe een der sociale lagen heel lang de onvoorspelbare veranderingen in het economische leven te dragen heeft gekregen. Hij vergisse zich echter niet. Bij toerbeurt heeft elke maatschappelijke groepering de gevolgen der wisselende omstandigheden ervaren. Het tijdvak waarin een bepaalde groep zware slagen te verduren kreeg, wordt overlapt door de periode, waarin een andere maatschappelijke laag het voornaamste slachtoffer was. Een strenge periodisering is niet mogelijk.

J. L. LANGUESSE

PRÉCIS STATISTIQUE DU DÉPARTEMENT DE LA MEUSE
INFÉRIEURE (RIVE GAUCHE)

UITGEGEVEN DOOR J. C. G. M. JANSEN

Inleiding

De Franse prefecten, die tussen 1795 en 1815 Limburg bestuurden, hadden een bijzondere belangstelling voor statistische gegevens. Over allerlei onderwerpen werden cijfers verzameld. Met behulp daarvan hoopten de bestuurders de problemen te kunnen oplossen. Hoewel het actuele politieke nut van het verzamelde materiaal vaak twijfelachtig was, zijn door de telwoede van de Fransen buitengewoon veel gegevens bewaard gebleven, die voor historici van groot nut zijn. Voortdurend maken zij er ook gebruik van.

De term statistiek zelf had echter omstreeks 1800 nog een andere betekenis. Zij werd ook gebezigd voor staatkundige beschrijvingen ten dienste van regering en onderwijs. Duitse Kameralisten uit de 17e en 18e eeuw hebben het vervaardigen van beschrijvingen van de administratieve, de sociale en de economische toestand van gewesten krachtig gestimuleerd. De Göttingse hoogleraar Achenwall (1719-1772) heeft een combinatie van deze vorm van sociaal-geografische beschrijving en het verzamelen van cijfermateriaal geïntroduceerd. Hij noemde het Tabellen-Statistik.¹

Sedert 1795 heeft het Franse bestuur in de Zuidelijke Nederlanden ook voor deze laatste vorm van statistieke beschrijving aandacht gehad. Omstreeks 1802 werden beschrijvingen van vrijwel alle Franse departementen gepubliceerd. Het departement van de Nedermaas was vertegenwoordigd door middel van een publicatie van François Cavenne (1777-1856), een briljant waterstaatkundig ingenieur,² die enige tijd als commissaris van het Directoire Executif (13 juni 1799-17 april 1800) aan het hoofd van de departementale administratie had gestaan. Zijn boek, getiteld 'Statistique du département de la Meuse Inferieure', verschenen te Maastricht in 1802, was slechts een beknopte beschrijving van het departement, dat veel minder inlichtingen bevatte dan de gelijktijdig verschenen statistieke beschrijvingen van de omliggende departementen.

Ook in Parijs werd geconcludeerd dat de beschrijvingen van de verschillende

¹ C. A. Verrijn Stuart, *Inleiding tot de beoefening der statistiek*, dl. I, Haarlem 1910, p. 75-77.

² L. Roppe, François Alexandre Cavenne, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2, Brussel 1966, p. 114-115.

departementen erg onevenwichtig waren samengesteld. In 1805 werd daarom besloten alle deelstatistieken, die tot dan waren verzameld, in gemoderniseerde en uitgebreide vorm te laten samenvatten in een 'statistique générale'. Ten behoeve van dit project werden vragenlijsten rondgestuurd, die zo veelomvattend waren dat de prefecten deskundigen moesten inschakelen om alle gevraagde inlichtingen te kunnen verstrekken. Sommige informanten reagerden echter niet al te vlot. Dientengevolge stagneerde de uitvoering van de werkzaamheden aan deze statistiek. In onze streken kwam slechts het gedeelte betreffende het arrondissement Roermond gereed.³ In andere departementen, gelegen in het huidige België, vlotte de aangelegenheid beter. Hier en daar werd zelfs een departementale statistiek gepubliceerd.⁴

Direct na het verdwijnen van het Napoleontische bestuur werden de pogingen voortgezet om tot een beschrijving van het departement te geraken. De gouvernementscommissaris van het gouvernement-generaal van België voor het departement van de Nedermaas, J. A. C. van Panhuys,⁵ gaf zes weken na zijn ambtsaanvaarding aan het hoofd van het departementale Bureau des Ponts et Chaussées opdracht een nieuwe beschrijving van het departement te maken. Deze taak leverde evenwel problemen op. De conferentie van Parijs van 31 mei 1814 had bepaald dat het gedeelte van het departement van de Nedermaas ten oosten van de Maas - men sprak van ter rechterzijde van de Maas - zou worden bestuurd door Pruisen, als onderdeel van het gouvernement-generaal van de Neder- en Middenrijn.⁶ De bevoegdheden van Van Panhuys hadden derhalve slechts betrekking op het gedeelte links van de Maas, zodat de medewerker van de afdeling Waterstaat, aan wie was opgedragen de nieuwe statistiek te maken, J. L. Languesse⁷ senior, zich slechts kon bezig houden

³ Statistique de l'arrondissement de Ruremonde (1808), uitg. door J. C. G. M. Jansen, in *S.S.E.G.L.*, XV, 1970, p. 75-141.

⁴ Cfr. D. de Weerd, *Bibliographie rétrospectives des publications officielles de la Belgique 1794-1914* (Cahiers du Centre interuniversitaire d'histoire contemporaine 30), Louvain-Paris 1963, p. 16-35.

⁵ Jean Antoine Chrétien van Panhuys (1768-1835) was vóór 1795 griffier bij het Brabants Hooggerecht te Maastricht. In januari 1795 werd hij administrateur van het arrondissement Maastricht als opvolger van D. Nivar, een functie waaruit hij na korte tijd wegens een bezoldigingskwestie ontslag vroeg. Van mei 1801 tot 1814 was hij samen met J. F. Hennequin en zekere Moreaux 'consillier de prefecture', een functie vergelijkbaar met die van lid van Gedeputeerde Staten. In 1814-15 leidde hij het departement tot de benoeming van Ch. de Brouckère als gouverneur.

⁶ E. M. Nuyens, *De staatkundige geschiedenis der Provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*, Maastricht 1956, p. 58-60.

⁷ Jean Lambert La(n)guesse, sedert maart 1797 in dienst van het Franse bestuur als conducteur van bruggen en wegen. Na het vertrek van de Fransen werd hij hoofd van de departementale dienst van bruggen en wegen.

met dat deel van het vroegere Franse departement.

Languesse kon geen nieuw onderzoek instellen. De politieke situatie was te weinig stabiel om antwoorden op vragenlijsten te mogen verwachten. Hij beperkte zich tot archiefonderzoek. Hij herinnerde zich dat zijn vroegere chef Cavenne een statistiek had gepubliceerd en besloot deze te actualiseren. Voor een deel heeft hij het boekje van Cavenne eenvoudig overgeschreven, hier en daar een verandering aanbrengend. Een aantal paragrafen is echter volstrekt nieuw. Andere zijn heel ingrijpend veranderd, zoals een vergelijking van de beide teksten leert.

Iets minder dan de helft van de tekst van Languesse is nieuw. Hij heeft zelf antwoorden geformuleerd op de vragen betreffende de uitgestrektheid van het departement, de omvang van de bevolking, de veeteelt - met uitzondering van de inleidende beschouwing -, het bodemgebruik, de oogstopbrengst, het onderwijs, de betrekkingen met aangrenzende gebieden, het gevangeniswezen en de wegen.

Tabel I. *Vergelijking van de teksten van Languesse en Cavenne.*

Languesse	Avant Propos	=	C (avenne), Préface, p. 1-3
	Proposition 1e		
	Proposition 2e	=	C, Description, p. 5
	Proposition 3e, 4e, 5e, idem suite	=	C, Division Politique, p. 8-17
	Proposition 6e(ged.)	=	C, Zoologie, p. 42
	Proposition 7e	=	C, Agriculture, ged. p. 23-25
	Proposition 8e, 9e		
	Proposition 10e	=	C, Agriculture, rest p. 22-41
	Proposition 11e	=	C, Rivières, ged. p. 62-63
	Proposition 12e	=	C, Commerce et Manufactures, p. 44-56
	Proposition 13e		
	Proposition 14e	=	C, Moeurs, p. 92-95
	Proposition 15e	=	C, Medicine, p. 88-89
	Proposition 16e		
	Articles additionels		
	Minéralogie	=	C, Mineralogie, p. 69-76 en p. 80-81
	Prisons		
	Hospices	=	C, Hospices, p. 83-88, ged.
	Renseignements sur les chemins		

Doordat de auteur een aantal hoofdstukken zelf heeft geconcipeerd, zijn uiteraard aanzienlijke gedeelten uit het boekje van Cavenne niet overgenomen. Het weglaten van bepaalde passages is overigens niet alleen veroorzaakt doordat oude teksten vervangen werden door nieuwe. Sommige hoofdstukken zijn niet opgenomen, omdat over de onderwerpen die er in behandeld werden door Van Panhuys geen vragen waren gesteld. Ook zijn er passages weggelaten omdat zij betrekking hadden op gedeelten van het departement van de Nedermaas die in 1814-1815 door Pruisen werden bestuurd. Enkele keren heeft Languesse gedeelten van Cavenne weggelaten, omdat hij de tekst niet relevant vond of niet betrouwbaar achtte. Dit laatste is voorgekomen bij enige uitweidingen van Cavenne over de geschiedenis van Limburg in de Romeinse tijd en over protohistorie. Tenslotte heeft Languesse er in een aantal gevallen de voorkeur aan gegeven beschrijvingen te vervangen door statistische gegevens. Door al deze oorzaken zijn de navolgende gedeelten weggelaten: uit het voorwoord verviel de verantwoording (4). Het hoofdstuk bevolking (6-7) is vervangen door een veel uitvoeriger passage, waarin een uitgebreid overzicht van de bevolking en het woningbestand per gemeente voorkomt. Uit het topografische hoofdstuk zijn de beschrijvingen van de steden Venlo en Roermond (16-17) weggelaten, omdat zij niet behoorden tot het bestuursgebied van Van Panhuys. Het hoofdstuk over 'topografie militaire' (17-21) is geheel verval- len, omdat over dit onderwerp door de departementale administratie gelijktijdig een afzonderlijk onderzoek werd ingesteld.⁸ Uit het landbouwhoofdstuk zijn enkele passages verdwenen met voorstellen tot verbetering van de bosbouw (38-39). Het hoofdstuk over de veeteelt (42-43) is grotendeels vervan- gen door een statistiek. Uit het hoofdstuk over de nijverheid zijn de passages weggelaten die betrekking hadden op het verbod tot het stoken van jenever als middel om de voedselvoorziening te verbeteren (46-47). Uit hetzelfde hoofdstuk verviel de beschrijving van de wolnijverheid en de spelden- en naalden- makerijen (50-53), omdat de bedrijven die zich hiermee bezig hielden alle- maal aan de overzijde van de Maas lagen. Het hoofdstuk grote wegen (57-62) werd vervangen door een bijlage, die later aan de statistiek is toegevoegd. Het hoofdstuk over de rivieren bevat de passages over de kleine waterlopen niet (63-68), hoewel er een bij was, de Jeker, die wel tot het toenmalige departe- ment moest worden gerekend. Vanzelfsprekend is in het hoofdstuk mineralo- gie de paragraaf weggelaten over de mijnbouw (77-80), destijds geheel in Kerkrade geconcentreerd. De paragraaf over het gevangeniswezen (81-82) is helemaal vervangen door een nieuwe, omdat er tussen 1802 en 1814 twee

⁸ E. M. Nuyens, Inventaris der archieven van het Provinciaal Bestuur van Limburg, 1814-1913, ms., no. 115, 'statistique militaire'.

nieuwe gevangenissen waren gebouwd, waarna de oude penitentiaire inrichtingen waren gesloten. Tenslotte is het hoofdstuk over de openbare financiën (96-102) weggelaten, omdat daaromtrent geen vragen waren gesteld.

De belangrijkste hoofdstukken, die Languesse handhaafde, hadden betrekking op de bestuurlijke indeling, de mineralogie, de landbouw en handel en nijverheid. Het hoofdstuk over de bestuurlijke indeling heeft enige correcties ondergaan omdat sedert 1802 een deel van het departement onder ander bestuur was gekomen en omdat de indeling in kantons was gewijzigd. De vele topografische opmerkingen, die Cavenne in dit hoofdstuk had ondergebracht, werden echter ongewijzigd overgenomen. De beschrijving van de landbouw heeft weinig wijzigingen ondergaan. Cavenne had beschreven hoe de boeren in Limburg werkten; daarin was in twaalf jaar natuurlijk niet veel veranderd. De beschrijving van de aanwezige grondsoorten kon niet worden verbeterd, omdat er geen bodemkundig onderzoek had plaats gevonden. De bemesting gebeurde nog als vanouds, in het teeltplan was evenmin veel veranderd, voor en na werden dezelfde gewassen geteeld. Ook in het vruchtwisselingsstelsel was waarschijnlijk in zo korte tijd nauwelijks iets veranderd, evenmin als in de werkwijze van de boeren en in het gebruik van weiden en bossen. Bovendien konden met de methoden, die Cavenne gebruikt had om de landbouw te analyseren, eventuele wijzigingen niet eens worden ontdekt. Ook in het hoofdstuk mineralogie hoefden nauwelijks wijzigingen te worden aangebracht. De mergelwinning had tijdens het Napoleontisch bestuur weinig ontwikkelingen doorgemaakt, iets wat ook voor de productie van mineraalwater in Tongeren en voor de turfwinning in de Kempen en de Peel heeft gegolden. Languesse heeft wel veel wijzigingen aangebracht in het hoofdstuk over nijverheid en handel. Bijna alle takken van nijverheid hadden onder invloed van het Franse bewind ontwikkelingen doorgemaakt, zij het zelden in positieve zin.

Nu duidelijk is, dat de belangrijkste bron, die Languesse heeft gebruikt, slechts iets meer dan de helft van de tekst heeft beïnvloed, dient verder te worden gezocht naar andere bronnen. Dit onderzoek levert moeilijkheden op. In het Provinciaal Archief van Limburg zijn geen dossiers aangetroffen betreffende de dienst van wegen en bruggen. Dat betekent dat we niet kunnen beschikken over de retroacta van de 'Précis Statistique'. Dientengevolge is het buitengewoon moeilijk de diverse tabellen, die Languesse heeft opgenomen, terug te vinden. Zeker is slechts dat hij cijfers gebruikte die in de Franse tijd werden verzameld. Voor zover de cijfers op het hele departement betrekking hadden is vergelijking onmogelijk, omdat de grenzen van het departement inmiddels waren gewijzigd, zodat de oorspronkelijke cijfers per definitie afwijken van wat Languesse heeft ingevuld. Ook de opgaven per arrondissement zijn moeilijk te identificeren, omdat alleen het arrondissement Hasselt in omvang

hetzelfde is gebleven. Dit impliceert dat er in vele tabellen maar één vergelijkbaar cijfer voorkomt.

Om deze redenen konden de cijfers over landbouw en veeteelt niet worden gecontroleerd. Alleen de bevolkingscijfers werden teruggevonden. Zij bleken grosso modo identiek te zijn aan de uitkomsten van de Recensement Général de la population au premier janvier 1806! De basisgegevens van deze telling zijn bewaard.⁹ Aan de hand daarvan is een controle doorgevoerd. Dit bleek slechts mogelijk voor 214 van de 222 gemeenten, omdat de lijsten van de gemeenten Aalst, Diets-Heur, Gotem, Mal, Lommel - met uitzondering van Luiksgestel -, Huizen, Vechmaal en Zichen-Zussen-Bolder niet meer voorhanden zijn. Het blijkt dat Languesse de telling van 1806 kritisch heeft gebruikt. Voor 179 gemeenten nam hij het totaalcijfer van de telling van 1806 inclusief de militairen over. In dertien gevallen heeft hij fouten in de optelling van de basisgegevens gecorrigeerd. Met name de gemeentebesturen van Borgloon, Eigenbilsen, Hunsel, Neeroeteren, Nederweert, Opoeteren, Rocleng-sur-Geer, Runkelen, Uikhoven, Voort, Weert, Wimmertingen en Zelem hadden fouten gemaakt bij het totaliseren van de zeven cijfers, die zij in 1806 hadden moeten opgeven. Bij 22 gemeenten wijken de cijfers van Languesse af van die van de gemeentelijke opgave uit 1806. Vijf keer is het verschil aanzienlijk, wij weten echter niet waarom. Languesse is een heel nauwgezet auteur, zodat slechts in een enkel geval aan een verschrijving kan worden gedacht. Veel waarschijnlijker is dat Languesse de bevolkingscijfers uit 1806 niet heeft overgenomen van de originele opgaven van de gemeentebesturen, die thans in portefeuille 1067 van het departementaal archief bewaard worden, maar van een ander document, dat ons thans niet meer ter beschikking staat. Voor die veronderstelling bestaat te meer aanleiding, omdat de gemeentelijke opgaven slechts het aantal inwoners van de gehele gemeente vermelden, opgesplitst naar jongens, meisjes, gehuwde mannen, gehuwde vrouwen, weduwnaars, weduwen en soldaten onder de wapenen. Nergens is een uitsplitsing gemaakt naar kerkdorpen en gehuchten. Toch geeft Languesse een dergelijke uitsplitsing, althans voor de gemeenten boven duizend inwoners. Klaarblijkelijk heeft hij daarvoor ook een document uit 1806 geraadpleegd, want de totaaltelling van de bevolking van de gemeenten, die uit meerdere kerkdorpen en gehuchten bestonden, stemt behalve in Diepenbeek, Genk, Overpelt, Neer en Roggel overeen met de totalen in de gemeentelijke opgaven van de Recensement Général. Ook heeft hij niet op willekeurige wijze wat ingevuld. Een statistiek uit 1818,¹⁰ die voor een aantal gemeenten ook de verde-

⁹ R.A.L., Archieven van het Arrondissement Maastricht en van het departement van de Nederlanden, no. 1067.

¹⁰ A.R.A., Archief van het Ministerie van Defensie, Kwartiermeester-Generaal, no. 220.

ling van de bevolking over de kerkdorpen en de gehuchten geeft, toont aan dat de grootteverhoudingen redelijk correct zijn. Wat in 1818 heel kleine gehuchten waren, zijn dat bij Languesse ook, enzovoorts. Ook staat vast dat beide statistieken onafhankelijk van elkaar zijn opgesteld. Vermoedelijk heeft Languesse een totaaloverzicht van de telling van 1806 gebruikt, dat nu verloren is. Het moet een document geweest zijn dat tamelijk moeilijk leesbaar was. Languesse heeft zich immers vaak vergist in de schrijfwijze van gehuchten, die hij niet persoonlijk kende. Dergelijke vergissingen komen door heel het stuk voor.

Tabel II. *Vergelijking van de bevolkingscijfers uit de Recensement Général van 1806 en de opgave van Languesse in 1814.*

Namen der gemeenten	Recensement Général 1806	Languesse	Vershil
Diepenbeek	1797	1997	+ 200
Meldert	533	553	+ 20
Guigoven	295	299	+ 4
Heers	574	595	+ 21
Horpmaal	532	535	+ 3
Mettekoven	161	160	— 1
Werm	159	259	+ 100
Grote Brogel	484	424	— 60
Brustem	770	763	— 7
Gelinden	583	585	+ 2
Muizen	125	120	— 5
Wilderen	92	86	— 6
Genk	1255	1244	— 11
Kleine-Spouwen	305	304	— 1
Leut	519	277	— 256
Opgrimby	97	102	+ 5
Overpelt	1256	1258	+ 2
Kessenich	709	720	+ 11
Neeritter	956	950	— 6
Haelen	586	438	— 148
Neer	1238	1236	— 2
Roggel	1329	1319	— 10

De vraag rijst, waarom de auteur, die toch heel veel tellingen uit de Franse tijd beschikbaar had, uitgerekend die van 1806 heeft gekozen. Het antwoord op die vraag ligt voor de hand. In de archieven van de provincie Limburg bevinden zich uit 1814 en 1815 de antwoorden van 18 gemeenten op een vraag naar de omvang van de bevolking.¹¹ Waarschijnlijk heeft Languesse geprobeerd nieuwe bevolkingscijfers te verzamelen, maar heeft de enquête onvoldoende antwoorden opgeleverd. De ontvangen antwoorden wezen evenwel uit, dat de cijfers uit 1806, die volledig aanwezig waren, de toestand van 1814/1815 tamelijk dicht benaderden. In hoeverre dit verschijnsel algemeen was, kan worden verduidelijkt door een vergelijking van de cijfers van Languesse met die uit 1817 en 1818, die voorkomen in het archief van de kwartiermeester-generaal.¹²

Tabel III. *Vergelijking van de bevolkingscijfers van Languesse met de cijfers uit 1815, 1817 en 1818.*

	Languesse	1815 gem. opgave	1817 kw.-gen.	1818 kw.-gen.
Kanton Beringen				
Beringen	599	685	917	812
Beverlo	1279		1275	1244
Koersel	1222		1225	1163
Heusden	1124		1021	991
Oostham	999		952	935
Paal	1497		1477	1513
Kwaadmechelen	960	966	966	936
Tessenderlo	2459	2456	2457	2437
Zolder	2227		2034	2023
Kanton Hasselt				
Kuringen	1149		1128	1044
Diepenbeek	1997		2123	2102
Hasselt	6539	6539	6328	6487
St. Lambrechts-Herk	920		822	809
Wimmertingen	159		124	136
Zonhoven	2738		2650	2600

¹¹ R.A.L., Archief van het Provinciaal Bestuur, no. 222.

¹² A.R.A., Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal, no. 217.

	Languesse	1815	1817	1818
Kanton Herk				
Berbroek	292		254	246
Donk	511		487	474
Halen	1656	1582	1502	1551
Herk-de-Stad	1075		1529	1233
Kermt	384	224	232	245
Linkhout	518		483	478
Lummen	2379		2253	2310
Meldert	553		512	486
Schulen	793		667	789
Spalbeek	266		268	259
Stevoort	636		676	673
Weyer	363		321	327
Zelem	475	370	467	421
Kanton Loon				
Alken	2250		2238	2284
Batsheers	94	97	101	101
Berlingen	220		195	189
Broekom	265	229	230	210
Kortessem	1313		1176	1165
Kuttecoven	139		129	128
Gors-op-Leeuw	312		344	317
Gutshoven	169		160	154
Gotem	247		180	179
Guigoven	299		303	278
Heers	595		654	590
Hendrieken	86		94	83
St. Huibrechts-Hern	260		224	193
Herten	86		77	52
Horpmaal	535		532	524
Jesseren	263		209	230
Kerniel	496		409	402
Borgloon	1200		1314	1286
Marlinne	532		549	549
Membruggen	488		474	468
Mettekoven	160		168	158
Opheers	225		213	221

	Languesse	1815	1817	1818
Klein-Gelmen	137		168	148
Rukkelingen-Loon	213		195	198
Romershoven	211		304	284
Rykel	235		235	174
Schalkhoven	251		265	267
Ulbeek	316		516	499 ¹
Vliermaal	1224		1449	1278
Voort	147		180	179
Wellen	1713		1668	1643
Werm	259		193	185
Wintershoven	184		223	183
Kanton Peer				
Eksel	1197	1205	1059	995
Grote-Brogel	424		504	482
Hechtel	747	834	829	820
Helchtern	651	650	569	521
Houthalen	1300		1191	1252
Kleine-Brogel	325		259	249
Peer	1097		1240	1150
Wijchmaal	352	363	262	268
Kanton St. Truiden				
Aalst	287		308	242
Binderveld	217		291	282
Borlo	286		300	283
Boekhout	141		144	138
Brustem	763		826	792
Buvingen	125		126	115
Corswarem	313		124 ²	303
Kortijjs	156		163	118
Kozen	453		485	467
Duras	212		247	223
Engelmanshoven	170	142	142	137
Vorsen	185		149	139

¹ Inclusief Engsbergen

² Vermoedelijk onjuist

	Languesse	1815	1817	1818
Gelinden	585		614	549
Gingelom	502		461	446
Gorsem	311		287	286
Jeuk	726		684	668
Groot-Gelmen	486		330	327
Halmaal	145		138	133
Kerkom	323		313	300
Mielen-bij-Aalst	403		362	336
Montenaken	810		721	695
Muizen	120		114	92
Niel	418		317	289
Nieuwerkerken	485		454	455
Ordingen	116		113	110
Runkelen	198		187	172
St. Truiden	7398		7397	7321
Velm	968		733	733
Wilderen	86		134	130
Kanton Bilzen				
Beverst	156		162	153
Bilzen	2514		2791	2610
Eigenbilzen	571		619	614
Gellik	385		422	411
Genk	1244		1339	1242
Grote-Spouwen	537		582	563
Hoelbeek	279		276	240
Hoeselt	1782		1844	1736
Kleine-Spouwen	304		320	148
Martenslinde	307		322	319
Munsterbilzen	796		786	750
Veldwezelt	879		892	855
Waltwilder	539		588	564
Zutendaal	767		751	727
Kanton Maestricht				
Bassenge	669		627	607
Kanne	510		496	487
Eben-Emael	891		896	877

	Languesse	1815	1817	1818
Valmeer	716		730	719
Lannaye	599		512	580
Rocleng-sur-Geer	614		643	629
Rosmeer	401		353	353
St. Pieter	586		522	555
Zichen-Zussen-Bolder	324 ¹		869	874
Wonck	1120		1238	1227
Kanton Mechelen				
As	330		326	305
Boorseem	653		699	649
Eisden	312		330	324
Lanaken	1524		1562	1501
Lanklaar	206		125	177
Leut	277		598	642
Meeswijk	426		408	392
Neerglabbeek	102		102	100
Neerharen	271		285	239
Niel	141		165	157
Opglabbeek	353		439	425
Opgrimbie	102		81	70
Rekem	849		865	809
Uikhoven	477		418	420
Stokkem	919		961	1072
Vucht	377		376	310
Kanton Tongeren				
Berg	179		310	293
Bommershoven	277		283	288
Vreeren	569		402	376
Genoelsederen	213		221	190
Henis	220		267	261
Herderen	393		358	332
Herstappe	93		107	87
Diets-Heur	383		215	217
Heks	348		348	342

¹ Wellicht verschrijving voor 824

	Languesse	1815	1817	1818
Lauw	696		754	743
Mal	314		160	197
Millen	633		748	607
Neerrepn	169		180	155
Otrange	255		289	278
Overrepn	339		336	333
Piringen	327		357	346
Riemst	198		190	182
Riksingen	254		254	241
's Herenelderen	466		435	430
Tongeren	3712		3895	3700
Vechmaal	456		515	511
Widoöie	193		183	147
Kanton Achel				
Achel	709		634	616
Kaulille	366	323	322	327
Hamont	1073	949	925	976
St.-Huißbrechts-Lille	521		504	494
Lommel	2350		?	?
Neerpelt	1043		1065	1053
Overpelt	1258		1266	1190
Kanton Bree				
Beek	599		403	478
Bocholt	1343	1309	1190	1192
Bree	1052		1238	1276
Ellikom	177		181	168
Gerdingen	299		346	379
Gruitrode	541		576	566
Meeuwen	825		770	740
Opitter	386		352	342
Reppel	174		140	148
Tongerlo	526		507	529
Wijshagen	148		133	164
Kanton Maaseik				
Dilsen	682		715	646

	Languesse	1815	1817	1818
Elen		514	627	596
Ittervoort		525	596	592
Kessenich		720	714	706
Maaseik		3286	3363	3345
Neeritter		950	961	955
Neeroeteren		970	933	952
Ophoven		848	573 ¹	770
Rotem		629	655	628
Opoeteren		508	448	436
Thorn		1030	1078	1022
Kanton Roermond				
Beegden		553	542	516
Buggenum		483	494	472
Grathem		482	443	423
Haelen		438	560	555
Heel		421	485	641 ²
Horn		871	639	641
Hunsel		613	583	584
Neer		1236	1263	1249
Nunhem		148	191	184
Pol en Panheel		243	246	³
Wessem		941	1038	1006
Kanton Weert				
Baexem		491	483	509
Heythuysen		1188	1156	1144
Meyel		732	706	698
Nederweert		3434	3597	3358
Roggel		1319	1321	1236
Stramproy		1154	997	1151
Weert		5199	5344	5312

¹ Onwaarschijnlijk

² Incl. Pol en Panheel

³ Bij Heel

	Languesse 1815	1817	1818
Voormalige Staatse bezittingen			
Veulen	280	310	294
Grootloon	169	169	122
Hoepertingen	730	760	769
Zepperen	1125	1250	1126
Hees	357	357	319
Mopertingen	352	352	396
Vlijtingen	811	770	836
Vroenhoven	980	1000	988
Maastricht	18619	18410	18707
Mechelen a/d Maas	1014	1171	954
Koninksem	505	505	446
Nerem	235	240	380 ¹
Rutten	857	940	839
Sluizen	276	645 ²	368

Samenvattend kan worden vastgesteld dat de Précis Statistique du Département de la Meuse Inférieure, rive gauche van J. L. Languesse niet erg veel nieuws bevat, maar toch om een aantal redenen van betekenis is. Het werkstuk biedt een unieke mogelijkheid om de toestand bij het begin van de regering van Napoleon te vergelijken met de situatie aan het einde van het Franse bestuur. In het stuk wordt een aantal gegevens geactualiseerd die voor het eerst door Cavenne omstreeks 1800 waren bijeengebracht. Dit houdt niet in, dat alles wat Languesse vermeldde, betrekking had op de toestand van het einde van het Franse bestuur, wèl dat de gegevens van Cavenne die goeddeels ook ouder waren dan 1802, vervangen werden door cijfers die de toestand tijdens het bewind van Napoleon nauwkeuriger weergaven. Tenslotte biedt het document van Languesse een mogelijkheid om de statistiek van Cavenne, die nog slechts in een gering aantal exemplaren bewaard is en tot nu toe niet kritisch bestudeerd kon worden, beter bruikbaar te maken. Om al deze redenen is het van belang dat het document wordt uitgegeven.

Voor al vanwege het laatst genoemde oogmerk is besloten in de tekstuitgave een nauwkeurige vergelijking te maken tussen de Statistique van Cavenne en die van Languesse. Bij alle passages die op basis van de statistiek van Cavenne zijn samengesteld, is in de marge verwezen naar de betreffende pagina's uit het boek van Cavenne.

¹ Onwaarschijnlijk

² Onwaarschijnlijk

De tekstvarianten zijn gecursiveerd. In een kritische noot is verwezen naar de oorspronkelijke tekst. Daarbij is de afkorting C gebruikt om Cavenne aan te duiden. Wanneer een passage uit Cavenne is weggelaten, werd dit aangegeven door de omschrijving 'cesuur van regels'. Tekstvarianten die uitsluitend betrekking hebben op de interpunctie of de schrijfwijze van woorden - Languesse gebruikt een wat moderner spelling van het Frans - zijn terwille van de overzichtelijkheid niet geannoteerd. Tekstgedeelten, die niet bij Cavenne voorkomen, zijn aangeduid middels de aantekening van tot niet bij C(avenne).

De gehuchten die voorkomen in het bevolkingsoverzicht zijn teruggezocht. Daartoe zijn de topografische kaarten van omstreeks 1850 (Top) gebruikt, alsmede de kaarten van Ferraris (F) en Tranchot (T). Door het grote aantal verschrijvingen in de namen van kerkdorpen en gehuchten kon een aantal topografische aanduidingen niet met zekerheid geïdentificeerd worden met behulp van het kaartmateriaal. Om deze problemen op te lossen werd een beroep gedaan op de gemeentebesturen van een aantal gemeenten in Belgisch Limburg en in de omgeving van Weert, alsmede op enkele lokale historici voor de zeer moeilijke kwesties. Voor hun enthousiaste en bijzonder efficiënte medewerking zeg ik gaarne hartelijk dank.

PRÉCIS STATISTIQUE DU DÉPARTEMENT DE LA MEUSE INFÉRIEURE (RIVE GAUCHE)

Dressé conformément aux propositions donnés par S.E. Monsieur le Commissaire Général de l'intérieure en sa circulaire du 10 septembre 1814.

Redigé par I. L. Laguesse père Conducteur des Ponts et Chaussées de première classe pour être présenté à Monsieur Van Panhuijs, Commissaire du Gouvernement.^a

AVANT PROPOS.^b

- 1 Le Département de la Meuse Inférieure offre à l'observateur des objets d'un grand intérêt.

La nature y a laissé des monuments authentiques des révolutions que le globe a éprouvées: les squelettes de poissons et de cétacés qu'on trouve dans les carrières de pierre calcaire qui occupent les parties les plus élevées du territoire et dont les *espèces ne se trouvent*^c que dans un autre hémisphère, attestent à la fois que les eaux de l'océan ont couvert tout ce pays et que le climat a changé de température.

Les physiciens, qui ont fait des recherches souterraines, se sont plus occupés des objets précédents, qui conduisent à des *spéculations méditatives*,^d que des richesses minéralogiques applicables à la pratique des arts. *La minéralogie est encore un champ presque neuf à défricher dans ce Département.*^e

- 2 Les connaissances de l'économie rurale sont aussi repandues que celles de la minéralogie le sont peu.

Cette partie du tableau est une *de plus intéressante*.^f Tous les procédés de la culture, des amendements, de la rotation des récoltes, sont dirigés suivant la nature du terrain, d'après les principes les mieux établis par l'expérience, sans préjugés et sans routine. Aussi l'agriculture *suffit elle à presque tous les besoins*^g des habitants, malgré l'ingratitude du sol dans beaucoup d'endroits.

^a Tot hier niet bij C.

^b C: Préface.

^c C: les espèces vivantes ne se retrouvent.

^d C: méditations spéculatives.

^e C: C'est un champ presque encore neuf à défricher. Daarna cesuur van 9 regels.

^f C: des plus intéressantes.

^g C: suffi à tous les besoins.

L'éducation des animaux, dont le travail ou le produit contribuent spécialement à rendre l'agriculture florissante, est suivie avec soin. Tout est préparé et mis à profit avec un discernement qui fait honneur au génie des habitants.

3 Les diverses souverainetés entre lesquelles le territoire de ce Département était partagé, *avant leur réunion sous un même gouvernement,*^a tenaient les habitants dans une sorte d'isolement qui ne leur donnait que peu de relations entre eux. Ils n'avaient pas même de routes de communication pour sortir de cette situation. Aussi l'industrie manufacturière et le commerce *y étaient et y sont encore*^b languissants. Cependant les succès de quelques branches d'industrie prouvent que le génie des habitants n'est pas moins propre aux arts, qu'aux autres branches de l'économie politique, vers lesquelles ils ont eu les moyens de diriger leurs travaux. Les communications *déjà ouvertes et celles que le gouvernement pourra faire ouvrir,*^c les mettront à même de profiter de leur position topographique, pour devenir *le centre d'un commerce industriel plus étendu.*^d

La simplicité, la bonne foi, l'obéissance aux lois, forment, en général, les bases du caractère *des habitants,*^e les vertus hospitalières et la bienfaisance en sont l'ornement, l'amour du travail et la frugalité y entretiennent une sorte d'aisance qui ne fait point envier les grandes fortunes.^f

Le^g précis statistique de la partie du Département de la Meuse Inférieure, située sur la rive gauche de cette rivière, est un extrait de la statistique du même Département, rédigé en 1802 par Monsieur Cavenne ingénieur des ponts et chaussées et comprenant toute l'étendue de son territoire, tout sur la rive droite que sur la rive gauche de la Meuse.

Les seize propositions énoncées dans la circulaire de Son Excellence Monsieur le Commissaire général de l'intérieur, en date du 10 septembre 1814, ont servi de base au travail que j'ai l'honneur de présenter au gouvernement. On a cru devoir y ajouter quelques renseignements qui ont paru mériter quelque attention, ou qui présentent quelque intérêt sous le rapport de l'utilité publique. On n'a pris de l'ouvrage de Mr. Ca-

^a Deze woorden niet bij C.

^b C: y sont-ils restés.

^c C: qu'ils réclament, et que le gouvernement va leur ouvrir.

^d C: le centre d'un grand commerce industriel et d'entrepot. Daarna cesuur van 13 regels.

^e Niet bij C.

^f Cesuur van 30 regels.

^g Van hier af tot het einde van de paragraaf niet bij C.

venne que la partie qui concerne la rive gauche de la Meuse. On a retranché de cette partie tout ce qui n'est plus d'usage ou qui a subi des changements et on y a ajouté tout ce qu'on a cru nécessaire.

PRÉCIS^a STATISTIQUE

De la partie du Département de la Meuse Inférieure située sur la rive gauche de cette rivière.

PROPOSITION 1^e

Quel est l'étendue du Département en lieues quarrées?

La plus grande longueur de la partie du Département de la Meuse Inférieure, située sur la rive gauche de cette rivière, est d'environ dixhuit lieues et la plus grande largeur d'environ dix lieues. Sa superficie est d'environ cent cinq lieues quarrées.

PROPOSITION 2^e

De quelles Provinces ou parties de Provinces est il composé?

- 5 Le Département de la Meuse Inférieure reçoit son nom de la rivière de Meuse qui prend sa source dans les Vosgues. Elle le coupe dans la direction du sud au nord.

Il est *actuellement*^b borné à l'est *par la Meuse*,^c au sud *par le Département*^d de l'Ourte, à l'ouest par ceux de la Dyle et des Deux Nethe et au nord *par le territoire hollandais*.^e

La^f partie de ce Département, située sur la rive gauche de la Meuse, est formé du Comté de Vronhove, de la ville de Maestricht, jadis indivise entre les États Généraux et l'Evêque Prince de Liège, de la Campine Liegeoise, des Comtés de Looz et de Horne et d'une partie de la hesbaye comprise dans le cidevant pays de Liège.

^a Van hier af tot Provinces est il composé? niet bij C.

^b Niet bij C.

^c C: par le département de la Roër.

^d C: celui.

^e C: de la Republique Batave. Daarna cesuur van 26 regels.

^f Van hier tot Le nombre des feux? niet bij C.

PROPOSITION 3e, 4e, 5^e

Combien de communes renferme t'il, en indiquant à chaque commune, les hameaux ou annexes qui en dépendent?

Quelle est la population? Le nombre des feux?

La^e partie du Département de la Meuse Inférieure, située sur la rive gauche de cette rivière, renferme deux cent vingt-une communes. On ne peut en indiquer les hameaux ou annexes, qui en dépendent, que pour celles de ces communes, dont la population éparse dans les hameaux ou annexes, qui en font partie et qui étant réunie à celle du chef lieu, outre-passe le nombre de mille âmes. Ces détails n'ont pas été ordonnés pour les communes dont la population est moindre. Les tableaux, ci-après, indiquent le nom des communes et leurs dépendances connues, ainsi que la population de chacune d'elle et le nombre des feux.

Le dénombrement des feux n'ayant pas été fait généralement jusqu'à ce jour, on en a calculé la quantité approximative sur les masses de la population et en raison de six personnes par feu. La population, elle même, est donnée d'après le tableau des communes, déposé au commissariat du Département.

° Van hier tot het einde van de statistiek van bevolking en haardsteden (p. 63) niet bij C.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt idem	Beeringen idem	Beeringen Beverloo			599		100	
			Corspel ^a	466	1279	213		
			Kippen ^b	382				
idem	idem	Coursel		615	1222	204		
			Stal	316				
			Wenten ^c	291				
idem	idem	Heusden		134	1124	187		
			Schoet ^d	104				
			Halle ^e	298				
			Gerijd ^f	158				
			Ubberserl ^g	216				
idem idem	idem idem	Oostham Paal		214	999	137		
				533				
			Grenhout ^h	99			1497	250
			Pielaars ⁱ	284				
			Melroy ^m	253				
Tervant	328							

^a Corspel = Top: Gorspel.

^b Kippen = Top: Heppen. In een telling van 1818 (ARA, Ministerie van Defensie, archief kwartiermeester-generaal 220), als zodanig genoemd.

^c Wenten = ? Top: Veerten.

^d Schoet = Top: Schoot.

^e Halle = Top: Hal.

^f Gerijd = Top: Geentrijt.

^g Ubberserl = Top: Ribberseel, thans Ubbersel (informatie gemeente Heusden).

^h Everseel = thans Eversel (informatie gemeente Heusden).

ⁱ Grenhout = F: Geenhout.

^j Pielaars = ? thans Brellaar (informatie gemeente Beringen).

^m Melroy = ? F: Melbergh, thans Meelberg (informatie gemeente Beringen).

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Beeringen	Quaad- mechelen			960		160	
idem	idem	Tessenderloo		397	2459	410		
		Huilst	324					
		Schoonhees ^a	315					
		Engsbergs ^b	305					
		School ^c	516					
		Plaetse ^d	602					
idem	idem	Zolder		1075	2227	371		
		Viverselle	286					
		Bolderberg	292					
		Stokroye ^e	574					
					12366		2032	
idem	Hasselt	Curange		830	1149	191		
		Tuyt	210					
		Hekenroode ^f	109					
idem	idem	Diepenbeek		452	1997	333		
		Lutselus	465					
		Crijte ^g	214					
		Bouckent ^h	402					
		Roye	464					

^a Schoonhees = thans Schoonhees (informatie gemeente Tessenderlo).

^b Engsbergs = thans Engsbergen (informatie gemeente Tessenderlo).

^c School = F: Schoot.

^d Plaetse = Plaats, gedeelte van het centrum van Tessenderlo, dat eertijds bezit van de abdij van Averbode was (mededeling Dr Van Oort te Tessenderlo).

^e Stockroye = Top: Stockroy.

^f Hekenroode = Top: Herkenrode.

^g Crijte = Top: Cruyt.

^h Bouckent = ? F: Boesstraat.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Hasselt	Hasselt		5249	6539		1090	
			Trekschuren ^a	403				
			Reepetingen ^b	300				
			Runxt	347				
			Goedscheyd ^c	240				
idem	idem	Herck St.						
		Lambert			920		153	
idem	idem	Wimmertingen			159		27	
idem	idem	Zonhoven			2738		456	
						13502		2250
idem	Herck	Berbroek			292		49	
idem	idem	Donck			511		85	
idem	idem	Haalen		503	1656		276	
		Ardzenrijke ^d	106					
		Thommendael ^e	95					
		Velpen ^f	126					
		Rotthem ^g	30					
		Lotsbergen ^h	326					
		Petite						
		France ^k	85					
		Kenroode ^l	60					
		Seleck ^m	325					

^a Trekschuren = Top: Trekschueren.

^b Reepetingen = F: Raepertingen.

^c Goedscheyd = F: Gotscheid.

^d Ardzenrijke = F: Ertzenryck.

^e Thommendael = thans Bloemendaal (informatie gemeente Halen).

^f Velpen = 1743 Velpen, thans Velpen (informatie gemeente Halen).

^g Rotthem = 1743 Rottem, thans Røtem (informatie gemeente Halen).

^h Lotsbergen = thans Loksbergen (informatie gemeente Halen).

^k Petite France = thans Klein Vrankrijk (informatie gemeente Halen).

^l Kenroode = thans Rijnrode (informatie gemeente Halen).

^m Seleck = 1743 Zelick, thans Zelk (informatie gemeente Halen).

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Herck	Herck La Ville		467	1075		179	
			Scharkenbrouck ^a	230				
			Diepenpael ^b					
			et Opprem ^c	378				
idem	idem	Kermpt			384		64	
idem	idem	Linckhout			518		86	
idem	idem	Lummen		709	2379		397	
			Schalbroek ^d	140				
			Goselaar ^e	60				
			Mellaer ^f	126				
			Laren ^g	200				
			Groenlaren ^h	70				
			Geenlijken ^k	220				
			Gestel ⁱ	221				
			Genebosch ^m	150				
			Rukhoven ⁿ	72				
			Molem	111				
Trowenkel ^o	300							
idem	idem	Meidert			533		89	
idem	idem	Schuelen			793		132	
idem	idem	Spalbeek			266		44	
idem	idem	Steevoort			636		106	
idem	idem	Weyer			363		61	
idem	idem	Zeelhem			475		79	
						9881		1647

^a Scharkenbrouck = F: Scharkbroek.

^b Diepenpael = F: Diepenpoel.

^c Opprem = F: Oppen.

^d Schalbroek = Top: Schalkbroek.

^e Goselaar = F: Gusselaar.

^f Mellaer = F: Meldelaer.

^g Laren = Top: Laeren.

^h Groenlaren = Top: Groenlaeren.

^k Geenlijken = Top: Geneyken.

ⁱ Gestel = Gestelt.

^m Genebosch = F: Gennebosch.

ⁿ Rukhoven = Top: Reekhoven.

^o Trowenkel = Top: Tienwinkel.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Looz	Alken			2250		373	
idem	idem	Basseheers			94		16	
idem	idem	Berlingen			220		37	
idem	idem	Brouckem			265		44	
idem	idem	Cortessem		1132	} 1313		219	
			Herbrock ^a	100				
			Rewegh ^b	81				
idem	idem	Cuttecoven			139		23	
idem	idem	Gorsopleuw			312		52	
idem	idem	Gossoncourt			169		28	
idem	idem	Gothem			247		41	
idem	idem	Guykhoven			299		50	
idem	idem	Heers			595		99	
idem	idem	Hendriken			86		14	
idem	idem	Hern St.						
		Hubert			260		43	
idem	idem	Herten			86		14	
idem	idem	Horpmael			535		89	
idem	idem	Jesseren			263		44	
idem	idem	Kerniel			496		83	
idem	idem	Looz		1136	} 1200		200	
			Boeshoven ^c	64				
idem	idem	Marlinne			532		84	
idem	idem	Membruggen			488		81	
idem	idem	Mettecoven			160		27	
idem	idem	Opheers			225		38	
idem	idem	Petit Jamine			137		23	
idem	idem	Roclenge			213		36	
idem	idem	Rommershoven			211		35	
idem	idem	Rijckel			235		39	
idem	idem	Scalkhoven			251		42	

^a Herbrock = Top: Herebrouck.

^b Rewegh = Top: Reenweg.

^c Boeshoven = Top: Boshoven.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt idem	Looz idem	Ulbeek Vliermaal		460	361		53	
			Vliermaelbroc ^a	360	1224		204	
			Eijgetingen ^b	100				
			Grummetingen ^c	100				
			Halletingen ^d	100				
			Zammel ^e	104				
idem idem	idem idem	Voort Wellen		315	147		25	
			Abswellem ^f	231	1713		288	
			Vrolingen	248				
			Bosch	318				
			Russelt	313				
			Overbraek ^h	288				
idem idem	idem idem	Werm Wintershoven			259		43	
					184		31	
						15124		2518
idem	Peer	Exel		216				
			Hoewrek ⁱ	79	1197		200	
			Hoxent	189				
			Kerkhoven	34				
			Kleynent ^k	343				
			Locht	165				
			Vlasmaer	74				
			Wenner	97				
idem	idem	Grootebrogel			424		81	
idem	idem	Hectel			747		125	
idem	idem	Helchteren			651		109	

^a Vliermaelbroc = ? Top: Vliermaelroot.

^b Eijgetingen = F: Eggertingen.

^c Grummetingen = Top: Grimmertingen.

^d Halletingen = F: Hullentingen.

^e Zammel = Top: Zamelen.

^f Abswellem = Top: Abswellen.

^h Overbraek = Top: Overbroek.

ⁱ Hoewrek = Top: Hoerick.

^k Kleynent = F: Kleynendt.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Peer	Hauthalen	Lillo ^a	630	1300		217	
			Laak ^b	207				
			Qualk ^c	258				
			Haegdoorn ^d	152				
idem	idem	Kleijnebrogel		53			325	54
idem	idem	Peer		574				
idem	idem	Peer	Bukel ^e	109	1097		183	
			Liende ^f	210				
			Boomen	61				
			Molhem	31				
			Boekt	81				
idem	idem	Maerlo ^g		31				
idem	idem	Veekmael			352		59	1028
						6153		
idem	St. Trond	Aelst			287		48	
idem	idem	Bindervelt			217		36	
idem	idem	Borlo			286		48	
idem	idem	Bouckhout			141		24	
idem	idem	Brusthem			763		127	
idem	idem	Buvingen			125		21	
idem	idem	Corswarem			313		52	
idem	idem	Corthijs			156		26	
idem	idem	Cosen			453		76	
idem	idem	Duras			212		35	
idem	idem	Engelmans- hoven			170		28	
idem	idem	Fresin			185		31	
idem	idem	Gelinden			585		98	
idem	idem	Guygelom			502		84	
idem	idem	Gorssum			311		52	

^a Lillo = Top: Lilo.

^b Laak = Top: Laek.

^c Qualk = ? Top: Kawalaek.

^d Haegdoorn = Top: Hagendoren.

^e Bukel = Top: Burkel.

^f Liende = Top: Lin.

^g Maerlo = Top: Marloo.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	St. Trond	Goyer			726		121	
idem	idem	Grand Jamine			486		81	
idem	idem	Haelmael			415		24	
idem	idem	Kerkom			323		54	
idem	idem	Mielen sur Aelst			403		67	
idem	idem	Montenaeken			810		135	
idem	idem	Muysen			120		20	
idem	idem	Niel			418		70	
idem	idem	Nieuwerkerken			485		81	
idem	idem	Ordingen			116		19	
idem	idem	Runckelen			198		33	
idem	idem	St. Trond		6160				
		Melveren		860	7398		1232	
		Mielen		188				
		Straeten		40				
		Bevingen		150				
idem	idem	Velm			968		161	
idem	idem	Wilderen			86		14	
						17388		2899
						74414		12374

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Maestricht	Bilsen	Beverst			156		26	
idem	idem	Bilsen		1250				
			Leeten ^a	66	}			
			Reck ^b	140				
			Ruijkhoven ^c	323				
			Meerhem	115				
			Royebroekhuij- sen ^d	100		2514		419
			Holt et Laar ^e	140				
			Spurck ^f	60				
			Schoonbeek	170				
			Heesvelt et Eijk ^g	130				
idem	idem	Eijgebilsen				571		95
idem	idem	Gellecken			385		64	
idem	idem	Genck		369	}			
			Postel ^h	25				
			Wenterslag ⁱ	159				
			Drijhaagen ^k	30				
			Waterscheede ^l	125		1244		207
			Geleeren ^m	156				
			Terboek ⁿ	114				
			Sledderloo	104				
			Camerlo ^o	31				
			Langerlo ^p	131				
idem	idem	Grootespauwen			537		90	

^a Leeten = Top: Lethen.

^b Reck = Top: Ryck.

^c Ruijkhoven = Top: Ryckhoven.

^d Royebroekhuijsen = thans w.s. Rooi en Broekem (informatie gemeente Bilsen).

^e Holt et Laar = Top: Hout en Laer, thans Holt en Laar (informatie gemeente Bilsen).

^f Spurck = Top: Sparck, thans Spurk (informatie gemeente Bilsen).

^g Heesvelt et Eijk = Top: Heesveld en Eyck.

^h Postel = thans Hostert (informatie gemeente Genck).

ⁱ Wenterslag = Top: Winterslag.

^k Drijhaagen = Top: Dryhoven, thans onder Zwartberg (informatie gemeente Genck).

^l Waterscheede = Top: Waterscheyd.

^m Geleeren = Top: Gelieren.

ⁿ Terboek = Top: Terbouckt.

^o Camerlo = Top: Camerloo.

^p Langerlo = Top: Langerloo.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Maestricht	Bilsen	Hoelbeek			279		47	
idem	idem	Hoesselt		268				
			Hansseren ^a	380	} 1782			
			Cingunslende ^b	215				
			Cruys ^c	245			297	
			Kreekendael ^d	100				
			Neeroye ^e	225				
			Broekstraet ^f	170				
			Althoesselt	179				
idem	idem	Kleijnespauwen			304		51	
idem	idem	Martenslinden			307		51	
idem	idem	Munsterbilsen			796		133	
idem	idem	Veltweselt			879		147	
idem	idem	Walwildre			539		90	
idem	idem	Zuetendael			767		128	
						11060		1845
idem	Maestricht							
	(sud)	Bassenge			669		112	
idem	idem	Canne			510		85	
idem	idem	Eben-Emael			891		149	
idem	idem	Fall et Meer			716		119	
idem	idem	Lannaye			599		100	
idem	idem	Roclenge			614		102	
idem	idem	Rosmeer			401		67	
idem	idem	St. Pierre			586		98	
idem	idem	Sichen, Sussen						
		et Bolré			324		54	
idem	idem	Wonck			1120		187	
						6430		1073

^a Hansseren = thans Ganseren (mededeling Pater Coenen te Hoesselt).

^b Cingunslende = Top: Keukenlinde, thans Buckenslinde (mededeling Pater Coenen).

^c Cruys = Top: Kruis.

^d Kreekendael = Top: Kriekendael.

^e Neeroye = thans Neeroye (informatie gemeente Hoesselt).

^f Broekstraet = Top: Op het Broeck.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune		Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune
Maestricht	Mechelen	Asch			330		35
idem	idem	Borsheim			653		109
idem	idem	Eijsden			312		52
idem	idem	Lanaeken		539	} 1524		} 254
		Petersheim		340			
		Smeermaas		433			
		Caberg		107			
		Brigden ^a		35			
		Bessemer		70			
idem	idem	Lancklaer			206		34
idem	idem	Leuth			277		46
idem	idem	Meeswijk			426		71
idem	idem	Neerglabeeck			102		17
idem	idem	Neerharen			271		45
idem	idem	Neel			141		24
idem	idem	Opglabeeck			353		59
idem	idem	Opgrimby			102		17
idem	idem	Reekhem			849		142
idem	idem	Uykhoven			477		80
idem	idem	Stockhem			919		153
idem	idem	Vucht			377		63
						7319	1221
idem	Tongres	Berg			179		30
idem	idem	Bomershoven			277		46
idem	idem	Freeren			369		95
idem	idem	Groenselderens ^b			213		36
idem	idem	Henis			220		37
idem	idem	Herderen			393		66
idem	idem	Herstappe			93		16
idem	idem	Heure-le-Tixhe			383		64
idem	idem	Hex			348		58
idem	idem	Lowaije			696		116
idem	idem	Malle			314		52
idem	idem	Millen			633		106
idem	idem	Neerrepn			169		28

^a Brigden = Top: Briegden.

^b Groenselderens = Genoelselderens.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Maestricht	Tongres	Otrange			255		43	
idem	idem	Overrepen			339		57	
idem	idem	Pirange			327		55	
idem	idem	Riems			198		33	
idem	idem	Rixingen			254		42	
idem	idem	's Heren- delderden			466		78	
idem	idem	Tongres		3477				
			Offelken	48				
			Bloir ^a	108	3712		619	
			Mulken	79				
idem	idem	Wichmael			456		76	
idem	idem	Wijdoie			193		32	
						10687		1785
						35496		5924

^a Bloir = Top: Bloer.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Achel	Achel			709		118	
idem	idem	Caulille			366		61	
idem	idem	Hamont		520	1073		179	
		Agterhoek ^a		87				
		Waeter ^b		10				
		Roosstraet ^c		53				
		Verkenbosch		53				
		Mulk		60				
		Ernelhoek ^d		17				
		Uykendoir ^e		57				
		Loo ^f		33				
		Dijk ^g		22				
		Dilshoek ^h		36				
		Coleneijnd ^k		43				
		Bevenbeek ^l		10				
		Haat ^m		72				
idem	idem	Lille			521		87	
		St. Hubert						

^a Agterhoek = Top: Agter Hoek.

^b Waeter = F: Winter.

^c Roosstraet = ? F: Boschstraat.

^d Ernelhoek = ? thans Elsbroek (informatie gemeente Hamont).

^e Uykendoir = Top: Inkensven? 1821 Dinkensven en Emmelhoek (gemeentearchief Hamont, kopiebriefenboek ad 1821).

^f Loo = Top: Achterste Loo.

^g Dijk = Top: den Dyk.

^h Dilshoek = Top: Delis Hoek, thans Dielishoek (informatie gemeente Hamont).

^k Coleneijnd = Top: Kolen Eijnd.

^l Bevenbeek = Top: Beverbeek.

^m Haat = Top: Haert.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Achel	Lommel		354	2350		392	
			Weijerken	105				
			Heuvel	227				
			Lut Lommel	286				
			Eijnde	245				
			Kattenbosch ^a	209				
			Vreshorring et Elsenbosch ^b	169				
			Heese ^c	116				
			Luyx Gestel ^d	170				
			Heyde	211				
			Adelberg	217				
Dodeven ^e	41							
idem	idem	Neerpelt		400	1043		174	
			Hent ^f	355				
			Bossent ^g	90				
			Groetheijde ^h	80				
			Brouvent ⁱ	58				
			Damsheijde ^k	60				

^a Kattebosch = Top: Kattenbosch.

^b Vreshorring et Elsenbosch = Top: Wijshorring en Eltenbosch, thans Vreyschorring (informatie gemeente Lommel).

^c Heese = thans Hees (informatie gemeente Lommel).

^d Luyx Gestel = Top: Luiksgestel.

^e Dodeven = Top: Doode Venne.

^f Hent = dialect: Hent, thans Herent (informatie gemeente Neerpelt).

^g Bossent = Top: Boscheynd.

^h Groetheijde = Top: Groote Heyde.

ⁱ Brouvent = F: Broeseynt.

^k Damsheijde = Top: Dams Heijde.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Achel	Overpelt		326	1258		210	
			Hasperthoven ^a	81				
			Hesselt ^b	152				
			Heer-Acker ^c	158				
			Hoeven ^d	147				
			Houtmolen	105				
			Lindel ^e	243				
			Reyt ^f	46				
					7320	1221		
idem	Brée	Beck			599		100	
idem	idem	Bockholt		500	1343	224		
		Cragel ^g	314					
		Velthoven ^h	214					
		Loosen ⁱ	159					
		Golder et Hees ^k	156					
idem	idem	Brée		840	1052	175		
		Hasseet ^l	66					
		Steenberg ^m	35					
		Panhoven	25					
		Weeweijde	28					
		Ruijs ⁿ	30					
		Gerkenberg	28					

^a Hasperthoven = Top: Haspershoven.

^b Hesselt = Top: Hasselt.

^c Heer-Acker = Top: Heesakker.

^d Hoeven = Top: De Hoven.

^e Lindel = Top: Lindel Riet.

^f Reyt = Top: Riet.

^g Cragel = Top: Kreyel.

^h Velthoven = Top: Veldhoven.

ⁱ Loosen = Top: Loozen.

^k Golder et Hees = Top: Goder en Hees.

^l Hasseet = Top: Hasselt, thans Tasselt (informatie gemeente Bree).

^m Steenberg = thans Steenberg (informatie gemeente Bree).

ⁿ Ruijs = thans Roes (informatie gemeente Bree).

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Brée	Elicom			177		30	
idem	idem	Gerdingen			299		50	
idem	idem	Gruijtroede			541		90	
idem	idem	Meuwen			825		138	
idem	idem	Op-Iteren			386		64	
idem	idem	Repel			174		29	
idem	idem	Tongerloo			526		88	
idem	idem	Wijshaegen			148		25	
						6070		1013
idem	Maeseick	Dilsen			682		114	
idem	idem	Eelen			514		86	
idem	idem	Ettervort			525		88	
idem	idem	Kessenich			720		120	
idem	idem	Maeseick		2457				
		Aldeneyck		197				
		Heppener ^a		215				
		Wurselt ^b		76	3286		548	
		Venne ^c		141				
		Gremerslo ^d		98				
		Solt		102				
idem	idem	Neer-Itteren			950		158	
idem	idem	Neer-Oeteren			970		162	
idem	idem	Op-Hoven			848		141	
idem	idem	Rothem			629		105	
idem	idem	Op-Oeteren			508		85	
idem	idem	Thorn et	Baerstraet ^e		1030		172	
						10662		1779
idem	Ruremonde	Begden			553		92	
idem	idem	Buggenum			483		81	
idem	idem	Grathem			482		80	
idem	idem	Haelen			438		73	
idem	idem	Heel			421		70	
idem	idem	Horn			871		145	
idem	idem	Hunsel			613		102	

^a Heppener = Top: Heppenert.

^b Wurselt = Top: Wurvelt.

^c Venne = Top: Ven.

^d Gremerslo = Top: Cremelenloe.

^e Baerstraet = Top: Baarstraat.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Ruremonde	Neer		559				
			Brumholt	182	}	1236	206	
			Drees ^a	90				
			Veen ^b	40				
			Keukhoven ^c	149				
			Gerheggen	44				
			Waay	63				
			Hantem ^d	109				
idem	idem	Nunhem			148		25	
idem	idem	Paal ^e et						
		Panheel			243		41	
idem	idem	Wessem			941		157	
						6429		1072
idem	Weert	Baexem			491		82	

^a Drees = Top: Dries.

^b Veen = Top: In 't Venne.

^c Keukhoven = Top: Kijkhoven.

^d Hantem = Top: Hansem.

^e Paal = thans Pol.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde Weert	Hethuysen			258	1188		198	
			Walk	119				
			Brestraat ^a	95				
			Konck ^b	33				
			Denbosch ^c	23				
			Devlasroot ^d	128				
			Roerstraat ^e	232				
			Moxet ^f	127				
			Lijsjeshoeks ^g	13				
			Debergh ^h	25				
Deheyde ^k	110							
Het Roligt ^l	25							
idem	idem	Meyel			732		122	

^a Brestraat = Top: Biesstraat.

^b Konck = Top: Kouk.

^c Denbosch = Top: Op Bosch.

^d Devlasroot = Top: de Vlasroot.

^e Roerstraat = Top: Roorstraat.

^f Moxet = Top: Maxelt.

^g Lijsjeshoeks = Top: Den Hoek, thans Liesjeshoek bij Leveroy.

^h Debergh = T: Aen de Berg.

^k Deheyde = Top: De Heide.

^l Het Roligt = T: Roligt, Top: Roeligt.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Weert	Nederwerdt		665	3434	576		
			Boeket	115				
			Herstraet	142				
			Straeteren ^a	146				
			Bloemerstraet ^b	130				
			Vriemstraet ^c	135				
			Nieunestraet ^d	98				
			Horick ^e	104				
			Claestraet ^f	82				
			Ospel	110				
			Watskamp ^g	95				
			Kregel ^h	102				
			Butschop	140				
			Hulsen	135				
			Roeven	143				
			Schanstraet ⁱ	124				
			Hoeven ^k	95				
			Eyndt ^l	115				
			Schoor	43				
			Kraam ^m	82				
			Rovelt ⁿ	126				
			Heysterstraet ^o	106				
			Leijveroy ^p	401				

- ^a Straeteren = Top: Strateris.
- ^b Bloemerstraet = Thans ? Bloemersstraat.
- ^c Vriemstraet = Top: Winnestraat.
- ^d Nieunestraet = Top: Nieuwestraat.
- ^e Horick = Top: Horik.
- ^f Claestraat = Top: Klaasstraat.
- ^g Watskamp = Top: Waatskamp.
- ^h Kregel = Top: Kreyel.
- ⁱ Schanstraet = Top: Schansstraat.
- ^k Hoeve = Top: De Nieuwe Hoeven.
- ^l Eyndt = Top: Eind.
- ^m Kraam = Top: Kraan.
- ⁿ Rovelt = F: Rosvelt.
- ^o Heysterstraet = Top: Heysterstraat.
- ^p Leijveroy = Top: Leveroy.

Communes Belges

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune		Nombre des feux		
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Ruremonde	Weert	Roggel			1319		220	
idem	idem	Stemproye			1154		192	
idem	idem	Weert		2333				
			Kent ^a	408	5199	867		
			Altweert	198				
			Boshoven ^b	427				
			Hushoven	264				
			Laar ^c	481				
			Leuken	586				
			Swatbroek ^d	318				
			Tongelrooy	184				
							13517	2257
							43998	7342
Totaux pour les Communes Belges							153908	25640

^a Kent = Top: Keent.

^b Boshoven = Top: Boschhoven.

^c Laar = Top: Laer.

^d Swatbroek = Top: Swartbroek.

^e Tongelrooy = Top: Tungalroy.

Communes Hollandaises

Arron- dissements	Cantons	Communes	Annexes	Population par commune			Nombre des feux	
				par- tielle	totale	par canton	par com- mune	par canton
Hasselt	Looz	Fologne			280		47	
idem	idem	Grand Looz			169		28	
idem	idem	Houpertingen			730		122	
						1179		197
idem	St. Trond	Zepperen		898	1125		188	
			Tereijcken ^a	143				
			Gespershoven ^b	84			1125	188
Maestricht	Bilsen	Hees			357		60	
idem	idem	Moppertingen			352		59	
						709		119
idem	Maestricht	Vlijtingen			811		135	
idem	idem	Vroenhoven			980		163	
idem	idem	Maestricht			18619		3103	
						20410		3401
idem	Mechelen	Mechelen		734	1014		122	
			Daalgrimbij ^c	280			47	
						1014		169
idem	Tongres	Conixheim			505		84	
idem	idem	Nederheim			235		39	
idem	idem	Russon			857		143	
idem	idem	Slusse			276		46	
						1873		312
Totaux							26310	4386
Report pour les Communes Belges							153908	25640
Total Général							180218	30026

^a Tereijcken = Top: Teryken.

^b Gespershoven = Top: Gippershoven.

^c Daalgrimbij = Top: Daelgrimby.

SUITE DES PROPOSITIONS 3e, 4e ET 5^e

DIVISION POLITIQUE

Ainsi^a qu'il a été dit, la partie du Département de la Meuse Inférieure, située sur la rive gauche de cette rivière, renferme 221 communes distribuées en trois arrondissements et en quatorze cantons.

- 8 On croit généralement que le nombre des communes du Département est trop grand et devrait être réduit. Plusieurs d'entre elles ne sont, en effet, que des hameaux. Il serait alors plus aisé d'avoir des maires instruits et les fonds communaux, aujourd'hui trop faibles pour subvenir aux besoins des petites communes, pourraient, après la réunion, suffire aux frais qu'exigent leur administration.^b

13 ARRONDISSEMENT DE HASSELT^c

Il est au sud et à l'ouest du Département et comprend 102 communes, dont la population ensemble est de 76718^d habitants. Le sol de la partie de cet arrondissement qui est au sud, est fertile et susceptible d'un grand produit; mais tous les cantons situés au nord de Hasselt, ne présentent qu'une vaste bruyère, ou sont éparses quelque campagnes cultivées.

Les villes de l'arrondissement de Hasselt^e sont Hasselt, Saint-Trond, Herck, Beringen et Peer.

Hasselt, *actuellement chef lieu du Département^f*, est située sur le Demer, à trois myriamètres à l'ouest de Maestricht. Sa population est de 5249^g individus. C'est *une jolie petite ville^h*, dont les habitants sont *en général^k* très industriels et se livrent avec succès à un commerce d'entrepôt *entre les Départements et pays voisins^l*: il y a *dans^m Hasselt et ses environsⁿ*

^a Van hier ... quatorze cantons niet bij C. Deze alinea vat de eerste 12 regels van het hoofdstuk Division Politique van C (p. 8) samen.

^b Cesaar van 13 regels.

^c C: second arrondissement.

^d C: 60.399.

^e C: du second arrondissement.

^f C: chef-lieu de la sous-prefecture.

^g C: 5.824.

^h C: une assez jolie ville.

^k Niet bij C.

^l C: entre la Belgique, la Hollande et l'Allemagne.

^m C: à.

ⁿ Niet bij C.

14 beaucoup de fabriques d'eau de vie de grains; la principale richesse de cette ville vient de son agriculture: tout ingrat et sablonneux que soit son territoire, il donne des produits considérables, qui ne sont dus qu'à l'activité et aux talens des cultivateurs.

On fabrique dans les environs de *Hasselt*^a de grosses toiles de chanvre, qui se vendent *dans le Département et dans les pays environnans*^b: *on en fait des sacs à grains, paillasses etc.*^c

St. Trond, située à quatre myriamètres de Maestricht, sur la route de Bruxelles à Liège, a une population de 6160^d habitants. Sa position, qui en devrait faire une ville de commerce, a contribué à la ruiner pendant *les dernières guerres*^e par le passage fréquent des armées. *Il y a dans cette ville des fabriques de dentelles.*^f Il y avait une superbe abbaye, qui après avoir été en partie dévastée dans le cours de *la révolution française* a été *ensuite démolie.*^g

La petite ville de Herck est à l'ouest et à peu de distance^h de Hasselt au milieu des belles prairies qu'arrosent la Herck et la Demer. *Sa population est de 467 âmes.*^k

Beringen et Peer, placées au nord, dans les bruyères de la *Campine*, ne *présentent*ⁱ d'intérêts que par l'industrie avec laquelle leurs habitants cultivent le sol stérile, qui les entoure. *La population de Beringen est de 574 individus et celle de Peer de 599.*^m

9

ARRONDISSEMENT DE MAESTRICHTⁿ

Il est situé à l'est du Département et comprend, *sur la rive gauche de la Meuse*,^o 72^p communes, dont la population est de 59502^q âmes.

^a C voegt toe: et particulièrement dans les communes de Heusden et de Sonhoven.

^b C: dans les départements environnans, et vont même jusqu'en Hollande.

^c Niet bij C.

^d C: 5.801.

^e C: la dernière guerre.

^f C: Il y a une fabrique de dentelles.

^g C: revolution, vient d'être démolie.

^h Niet bij C.

^k Niet bij C.

ⁱ C voegt hierna in: N'ont chacune qu'une population d'environ 1150 individus.

^m Niet bij C.

ⁿ C: Premier arrondissement.

^o C: du departement.

^p C: 138.

^q C: 107.410.

A l'*exception*^a d'une partie du canton de Mechelen, où il existe beaucoup de bruyères, son sol est très fertile.

- 10 Les villes qu'il comprend sont Maestricht et *Tongres*. *Maestricht est une ville très ancienne*,^b les meilleurs critiques la regardent comme le *PONS MOSAE* dont parle Tacite, où les Romains arrêterent l'invasion de Civiles au commencement de règne de Vespasien. Il paraît qu'elle *était*^c déjà considérable dès le quatrième siècle, puisque Saint Servais y transféra le siège épiscopal, alors établi à Tongres, pour éviter l'invasion des barbares.^d

- La ville de Maestricht a aujourd'hui une population de 18619e habitants. Elle est située sur la Meuse, qui la partage en deux quartiers, ont le plus petit, placé sur la rive droite, s'appelle WIJCK. C'est une belle ville, *régulièrement*^f bâtie et n'ayant cependant d'édifices remarquables que la *Maison de Ville*:^g elle est célèbre comme place de guerre et par les souterrains de la montagne de Saint Pierre situés au sud de la ville, à l'extrémité des fortifications. Le commerce de Maestricht consiste, aujourd'hui, en
11 fabrique de *savon noir*,^h d'eau de vie de grains, *d'amidon de garance*,^k de chicorée et de tabac. Sa prospérité dépend aussi beaucoup de son agriculture et de la nombreuse garnison que le Gouvernement y entretient.

Tongres, désigné par le nom d'Atuatuca dans quelques auteurs latins, est une des plus anciennes villes de la Gaule Belgique; elle était située dans le pays des Eburons, *ou des Atuatiques*^l et elle est célèbre par les événements militaires dont elle fut le théâtre. Son importance ne diminua point sous les premiers empereurs, car il paraît que plusieurs cohortes de Tongrois ont servi constamment dans les armées Romaines.^m

Tongres fut ravagée par Attila et ensuite par les Barbares qui sortirent du nord; elle n'est plus aujourd'hui qu'une ville du quatrième ordre. Des débris de vieilles murailles, épars dans la campagne environante, at-

^a C voegt toe: exception du canton d'Asch, et.

^b C heeft: ...Tongres, et les communes qui, après elles, méritent quelqu'attention, sont, Lauffelt, Meerssen et Fauquemont. Maestricht, chef-lieu du département, est une ville très ancienne.

^c C: fut.

^d Cesuur van 8 regels.

^e C: 17.963.

^f C: très-régulièrement.

^g C: Maison Commune.

^h C: savon.

^k C: de garance.

^l Niet bij C.

^m Cesuur van 11 regels.

- 12 testent que son enceinte a été considérable: on y voit aussi la fontaine minérale citée par *Pline*.^a

La population actuelle de Tongres, située à dix sept kilomètres à l'ouest de Maestricht, est de 3477^b habitants. Elle n'a point d'édifices remarquables; son commerce est à peu près nul et sa principale ressource consiste dans un marché aux cochons, qui s'y tient tout les huit jours et qui est très fréquenté. Voilà tout ce qui reste aujourd'hui à cette ville, qu'on appellaît, il y a deux mille ans, la capitale de la seconde Germanie.^c

15 *ARRONDISSEMENT DE RUREMONDE*^d

Il est au nord du Département, comprend 47e communes, *sur la rive gauche de la Meuse*,^f et une population de 43998^g individus; toute la partie de son territoire, qui est arrosée par la Meuse, est très fertile, mais le reste est rempli de bruyères.

- 16 Les villes du troisième arrondissement, *situées sur la rive gauche de la Meuse*,^h *sont*^k Maeseick, Bree et Weert; *elles*^m n'ont qu'une faible population et sont entièrement agricoles.

La *position*ⁿ de Maeseick sur la rive gauche de la Meuse lui offre pour le commerce des ressources que n'ont point les autres, situées au milieu des bruyères.

PROPOSITION 6e °

Le nombres des chevaux, en distinguant les entiers, les hongres, les juments, les poulins, les poulines, des anes et anesses, des mulets et mules, des bêtes à cornes, en distinguant les taureaux, les boeufs, les vaches, les

^a C voegt toe: et dont nous parlerons à l'article minéralogie.

^b C: 2.973.

^c Cesuur van 25 regels.

^d C: Troisième Arrondissement.

^e C: 67.

^f Niet bij C.

^g C: 64.853.

^h Niet bij C.

^k C voegt toe: Ruremonde, Venlo.

^l Cesuur van 34 regels.

^m C: Maeseick, Bree et Weert.

ⁿ C: position immédiate.

^o Van hier tot les beliers et les agnaux. Niet bij C.

veaux et les genilles; les bêtes à laine, en distinguant les brebis, les moutons, les beliers et les agneaux.

- 42 *On ne comprendra,*^a dans cet article, que les chevaux et les bêtes à corne et à laine; on ne se sert ni de mulets, ni d'anes *dans le Département de la Meuse Inférieure.*^b

Les chevaux sont employés à la culture dans les cantons, dont les terrains sont argileux et calcaires. On employe les boeufs à peu près exclusivement dans la campine et dans les autres parties du Département, dont le sol est sablonneux et léger.

Les^c Tableaux, ci-après, indiquent le nombre approximatif des chevaux et des bêtes à cornes et à laine qui existent dans la partie du Département située par sur la rive gauche de la Meuse.

CHEVAUX

Arrondissements	Entiers	Nombre des chevaux				Total dans chaque arrondissement
		Hongres	Jumens	Poulains	Poulines	
Hasselt	225	1810	3010	592	612	6249
Maestricht	215	968	1488	181	232	3084
Ruremonde	229	896	1242	28	44	2439
Totaux	669	3674	5740	801	888	
Total Général						11772

BÊTES À CORNES

Arrondissements	Tauraux	Nombre des bêtes à cornes				Total dans chaque arrondissement
		Boeufs	Vaches	Genisses	Veaux	
Hasselt	249	2365	15321	5445	5594	28974
Maestricht	119	451	7842	1994	3929	14335
Ruremonde	88	1496	12090	3159	4296	21129
Totaux	456	4312	35253	10598	13819	
Total Général						64438

^a C: Nous ne comprendrons.

^b Niet bij C.

^c Van hier tot Proposition 7e. Quelle est la nature du sol, en mediquant les variétés qu'il peut offrir dans les différentes parties du Département? Niet bij C.

BÊTES À LAINE

Arrondis- sements	Beliers	Nombre des bêtes à cornes ^a			,,	Total dans chaque arrondis- sement
		Moutons	Brebis	Agneaux		
Hasselt	479	16067	14313	9612	„	40471
Maestricht	458	7461	8743	6147	„	22809
Ruremonde	553	8615	10653	6845	„	26666
Totaux	1490	32143	33709	22604	„	
Total Général						89946

PROPOSITION 7^e

Quelle est la nature du sol, en indiquant les variétés qu'il peut offrir dans les différantes parties du Département?

23 On^b sait qu'un sol agricole quelconque se compose toujours de terres
24 sablonneuses, ou marneuses, ou argileuses; que rarement chacun de ces genres existe sans mélange et que, presque toujours, ils sont combinés deux à deux ou même trois à trois. Les variétés qui resultent de chaque espèce par l'effet de les combinaisons sont infinies, et lorsque l'étendue du territoire est considérable, il devient aussi difficile de les décrire que de les analyser. La division que l'on va donner ne sera donc que générale. Le vallon riant qu'arrose la Meuse est recouvert d'une couche infiniment précieuse; elle est formée du dépôt successif des matières amenées par les débordements et elle est un heureux mélange de différentes terres les plus propres à la végétation. Son épaisseur varie beaucoup; elle pose partout sur le gravier.

Dans les *cantons de Tongres, Looz et Weert*,^c le sol généralement argileux se laboure cependant sans effort, ce qui indique qu'il est mélangé de terre calcaire et de sable.

L'argile domine davantage dans les cantons de *St. Trond et de Looz*.^d

Dans les cantons de *Bilsen, Mechelen et Hasselt*,^e les terres sont généra-

^a Sic!

^b De considerations generales uit het hoofdstuk Agriculture van C (p. 22 en 23) zijn niet overgenomen.

^c C: Dans les cantons d'Eysden, Wittem, Rolduc, Heerlen, Fauquemont, Meerssen, Oirsbeek, Millen, Tongres, Looz, Ruremonde, Venlo et Weert.

^d C: Heers, St. Trond et Montenaken.

^e C: Mechelen, Hasselt, Cortessem, Bilsen, Nedercruchten et Echt.

25 lement sablonneuses. Elles sont pour ainsi dire de sable pur dans la majeure partie des cantons de Herck, Beringen, Peer, *Maeseick*, *Bree* et *Achel*;^a aussi sont elles *pour la plupart*^b steriles. Dans le Département, pris en masse, les terres sablonneuses dominent; delà vient la nécessité de cultiver moins de froment que de seigle dont la racine, moins horisontale, va chercher des suc à une plus grande profondeur et se trouve ainsi à l'abri des grandes sécheresses.

PROPOSITION 8e c

Quel est le nombre d'hectares dont est formée la superficie du Département, subdivisée de la manière suivante?

Terres cultivées	163000	hectares
Prairies	29900	id.
Bois	4000	id.
Eaux	6000	id.
Routes	600	id.
Batimans	2000	id.
Etangs et marais	3000	id.
Paturages	4000	id.
Terres incultes et steriles	50000	id.
Total	262500	id.

Dans la subdivision, ci-contre, du nombre d'hectares dont est formée la superficie du Département de la Meuse Inférieure, rive gauche, on a donné le plus approximativement possible la surface occupée par chaque partie de l'ensemble.

PROPOSITION 9^e

Quel est, année commune, le produit de la récolte, évaluée par hectolitres, en froment, en meteil, en seigle, en escourgeon, en orge, en sarazin, en evoine, en treffles, en legumes secs, en pommes de terre?

^a C: Heythuysen, Maeseyck, Brée, Achel et Asch.

^b C: généralement.

^c Proposition 8e, Proposition 9e en de kop van Proposition 10e tot aan ... classes des terres. Niet bij C.

On ne cultive point, dans le Département, le meteil ni l'escourgeon; la treffle, qu'on fait manger en vert aux chevaux et aux bêtes à cornes, remplace l'escourgeon. On ne recolt guère de treffles que pour la semence. Etat du produit, année commune, des récoltes des grains dans le Département de la Meuse Inférieure, rive gauche.

QUANTITÉ EN HECTOLITRES

Arrondissements	Fro- ment	Seigle	Orge	Épautre	Sarazin	Avoine	Legu- mes secs	Pommes de terre	Total par arrondis- sement
Hasselt	44220	237546	49640	„	88437	119478	17075	483367	1039763
Maestricht	94954	159542	36074	„	39050	63136	4828	303788	701372
Ruremonde	16288	191657	36930	5493	93473	76750	8877	342307	771775
Totaux	155462	588745	122644	5493	220960	259364	30780	1129462	
Total Général									2512910

PROPOSITION 10^e

Quel est le mode d'assolement des terres en indiquant les différentes manières d'alterner, dans les différents cantons, selon les diverses classes de terres.

- 22 Il est d'autant plus difficile de rendre un compte exact de la manière de cultiver dans ce Département, qu'elle change presque toujours d'une commune à l'autre et que souvent, dans l'exploitation des terres d'une même ferme, les procédés sont différents.

Cette extrême variété prouve beaucoup à l'avantage des cultivateurs; elle indique qu'ils sont instruits et qu'ils n'ignorent point que des terres d'une nature différente ne doivent point recevoir la même espèce de culture.

On est sans doute loin de croire que l'agriculture ne puisse être améliorée; mais on peut cependant hardiment *avancé*^a que beaucoup de *Départements*^b ont encore des connaissances à acquérir pour atteindre le degré de perfection de celui-ci.

Là, où la plupart des propriétaires cultivent une partie de leurs biens; là, où les autres propriétés sont confiées à des fermiers déjà aisés, l'agricultu-

^a C: avancer.

^b C voegt toe: de l'intérieur.

re n'est point entourée de préjugés pernicieux et doit faire des progrès rapides. Le petit cultivateur, convaincu par le succès des expériences faites sous ses yeux, n'hésite point à adopter la manière de son voisin. C'est ainsi que l'on a vu s'établir, la culture de la garance, de la chicorée et du tabac; que l'on a rejeté celle du pastel et de la luzerne, pour préférer à cette dernière le treffle de Hollande. Les améliorations, dont l'agriculture de ce Département est susceptible, sont l'abolition plus générale des jachères, qu'il faudrait ne remplacer que par des prairies artificielles et l'augmentation très facile des prés naturels. Le nombre des bestiaux augmenterait avec les moyens de les nourrir et on verrait s'accroître la masse des anglais, qui sont la vraie source des richesses agricoles.^a Le *desséchant*^b de quelques marais, le défrichement et le semis en bois d'une quantité immense de bruyères, sont des nouvelles sources de prospérité publique qu'il serait facile d'ouvrir.^c

25

ENGRAIS

La marne et la chaux sont des engrais connus, mais dont l'usage n'est point général.

Les cendres de tourbe et de houille, les résidus des savonneries et la fiente des pigeons, sont principalement employés sur les treffles et les prairies naturelles. Les boues des villes ne sont pas moins recherchées.

Les fumiers des bestiaux sont ordinairement réunis pêle-mêle dans un trou creusé exprès au milieu de la basse cour; toutes les eaux de pluie et de l'intérieure viennent y aboutir; souvent elles sont trop abondantes et entraînent avec elles les sucs les plus propres à la végétation.

Dans la Campine on enlève la superficie des bruyères: on la rassemble pour la faire entrer en fermentation; on la donne, comme litière, aux bestiaux, ou, après l'avoir brûlée pour se procurer du chauffage, on en mêle la cendre aux autres engrais.

En général, on ne permet point aux engrais de fermenter assez longtemps, pour que les germes des mauvaises graines qu'ils renferment soient détruits; aussi les campagnes s'en trouveraient-elles infectées bien plus qu'elles ne le sont déjà, sans l'habitude de la garance, des pommes de terre et *autre*^d plantes potagères qui exigent plus de soin et le remuement à plusieurs reprises des terres qu'elles occupent.

^a Cesuur van 4 regels.

^b C: desséchement.

^c Ceesuur van 8 regels.

^d C: autres.

PLANTES CULTIVÉES EN GRAND

PLANTES CÉRÉALES

Le seigle est de tous les grains, celui que l'on cultive en plus grande quantité; l'on ne fait guère usage, jusqu'à présent, que de celui d'hiver; le printanier est très peu connu. Le froment d'hiver, celui marsais, l'orge d'hiver et celle printanière, le sarazin ou blé noir, l'épautre et l'avoine occupent des terrains plus ou moins étendus, suivent les différents cantons du Département.

Le seigle, ne demandant pas un sol aussi bien nourri que le froment et l'orge, est par cette raison l'espèce de grains à laquelle on s'attache plus particulièrement.

Le froment appauvrit trop les terres; un cultivateur qui en semerait beaucoup finirait par se ruiner. La différence qui existe entre sa valeur et celle
27 du seigle, n'est pas assez grande aussitôt^a après l'enlèvement du seigle
29 et on le replante à la charue *au commencement du mois de novembre.*^b
La navette^c sert à la nourriture des bestiaux et sa graine fournit une huile meilleure que celle du colza. On le sème immédiatement après la récolte du seigle. Aussi n'est-il jamais gros, mais comme il ne doit pas rester longtemps en terre, on le sème très serré et il produit par le nombre ce qui lui manque par le grosseur. Lorsqu'on se propose d'en extraire l'huile, on choisit les plus beaux, qui l'on replante à la charue à l'époque *de la mi-novembre*^d dans une terre richement amendée. La récolte
30 ainsi que celle du Colza, s'en fait *en juin ou juillet.*^e

^a Tussen assez grande (C: p. 27, r. 1) en aussitot (C: p. 29, r. 14) is waarschijnlijk een heel blad weggefallen. Cavenne bespreekt in die passage de teelt van zomertarwe, wintergerst, zomergerst, spelt en haver uit de paragraaf 'plantes cultivées en grand'. Van de paragraaf 'plantes legumineuses' ontbreken de alinea's over paardebonden, wikke en koolzaad. De twee hier aangevoegde zinnen luiden bij C: La differences qui existe entre sa valeur et celle du seigle, n'est pas assez grande *pour le dédommager de l'augmentation de ses frais de culture, s'il voulait la forcer dans cette partie: Sa récolte est d'ailleurs impossible dans toute la Campine.* Uit de alinea betreffende wintertarwe (p. 27) en *Là où les terres n'ont pas de repos, on le sème en place sur les terrains auxquels on n'a laissé donner qu'une seule coupe de trèfle, et que l'on a fumés et labourés de suite, ou bien on le sème aussitôt après l'enlèvement du seigle, et on le replante à la charrue vers* le mi-brumaire, uit de paragraaf over koolzaad (p. 29).

^b C: mi-brumaire.

^c C: Le navet.

^d C: mi-brumaire.

^e C: messidor.

Le chanvre et surtout le lin ne sont pas d'une culture assez générale: le premier faute de débouchés, le seconde faute de connaissance pour le rouir et de fabrique pour l'employer. Cependant le pays pourrait en produire abondamment.

AUTRES PLANTES

Le chou d'Allemagne, le tabac, la chicorée, la garance, forment une culture particulière aux environs des villes de Maestricht et de Hasselt. La pomme de terre se cultive dans tout le Département non seulement pour la table, mais encore pour la *nourriture*^a des bestiaux.

Les choux d'Allemagne servent à faire la Sauerkraut que l'on appelle communément choucroute; ils se transportent dans les pays environnants et vont même jusqu'en *Hollande*.^b

La chicorée torréfiée et réduite en poudre, remplace le café chez la classe pauvre des habitants.

Le tabac est d'une culture moins étendue: il n'a pas le degré de perfection qu'on pourrait lui désirer; mais il est à bon marché.^c On ne cultive la garance que depuis *environ quarante*^d ans: les Zélandais firent des efforts inutiles pour écraser, dans son principe, cette nouvelle branche d'industrie; la persévérance de quelques cultivateurs, qui s'en occupaient *particulièrement*,^e surmonta heureusement tous ces obstacles et depuis

31 *plus de vingt ans*^f la culture de cette plante a fait des progrès si rapides, qu'on peut fournir aux demandes qui viennent *des pays voisins*,^g de la Suisse et de l'Allemagne.

Le houblon, dont la consommation est considérable, croit très bien dans différentes parties du Département, mais il n'y est pas cultivé assez en grand et on le tire du Département de l'Ourte.

Si l'on ajoute aux diverses plantes, que nous venons de nommer, la grande carotte d'un jaune pâle, destinée à l'engrais des porcs, le grand treffle de Hollande, le treffle sauvage et la spergule ou sporée, dont on forme des prairies artificielles, on aura la nomenclature générale de toutes celles que l'on cultive dans le Département.

^a C: l'engrais.

^b C: Batavie.

^c C voegt toe: et le pauvre y est habitué.

^d C: trente ans.

^e C: uniquement.

^f C: quinze ans.

^g C: de l'intérieur.

ROTATIONS DES RÉCOLTES

La rotation des récoltes est très variée: ici les terres ne reposent jamais; là on dédaigne même de leur faire porter des grains d'un faible rapport; dans certains cantons, la jachère a lieu tous les trois ans; ailleurs, c'est à des temps plus rapprochés. Il est donc plus facile de donner un aperçu qu'un tableau exact de la succession des récoltes. Voici l'ordre que l'on suit ordinairement à Maestricht: si l'on fume le terrain aussitôt la moisson faite,^a c'est pour y planter le colza ou la navette; si c'est au commencement de l'hiver, c'est pour la culture de la garance ou de la pomme de terre; si c'est au printemps, c'est pour le chou d'Allemagne et plus rarement pour le chanvre, les fèves ou les vesces.

32

Au chou d'Allemagne succède la pomme de terre; au colza, à la navette, à la garance qui reste deux ans en terre, à la pomme de terre, au chanvre, aux fèves et aux vesces succèdent le froment ou l'orge d'hiver; après ces derniers vient le seigle.

Les terres semées en orge, au lieu de froment, donnent ordinairement deux récoltes de seigle de suite. Le seigle qui a succédé au froment est, au moins d'août,^b remplacé par des navets qui servent l'hiver à la nourriture des bestiaux; l'avoine à son tour après ces navets. Dans cette avoine ou dans la deuxième récolte de seigle, après l'orge, on sème aux printemps le trèfle, dont on commence quelquefois à jouir dès le mois de septembre,^c mais dont la principale récolte n'a lieu que l'été suivant le trèfle ne reçoit que la moitié des engrais ordinaires; il est remplacé par le froment ou l'orge, puis par le seigle et les navets et enfin par l'avoine, à laquelle on fait encore assez souvent succéder le seigle, lorsqu'on retarde la récolte des navets.

33

Le laboureur des environs de Maestricht s'éloigne peu de la marche qu'on vient d'indiquer, à moins qu'une gelée trop forte, une inondation des limaçons et d'autres circonstances ne détruisent ses semences d'hiver; il recouvre alors sa terre d'autres plantes au printemps et sa perte se borne aux frais de labour et de semences, puisque sa nouvelle récolte n'en est pas moins bonne.^d

Dans les terrains plus sablonneux et qui approchent de la Campine, le

^a Ontbreekt bij C.

^b C: thermidor.

^c C: vendémiaire et brumaire.

^d Cesuur van 18 regels.

seigle succède à la jachère, et le sarazin ou l'avoine au seigle; en suite revient la jachère.

A Hasselt l'on commence par les pommes de terre, auxquelles succède le seigle; viennent en suite l'avoine et le sarazin.

34

LABOURAGE ET SEMAILLES

Les charues, que l'on emploie, sont légères et simples: les champs sont ordinairement labourés à plat; on observe seulement de croiser les sillons en donnant le second et le troisième labour.

Dans les endroits, où il n'y a pas de jachères, on ne donne presque jamais que deux labours: le premier, qui a lieu après l'enlèvement des grains, est peu profond; il détache les chaumes et les recouvre légèrement de terre pour en faciliter la décomposition: avant de donner le second on herse le champ à diverses reprises et en sens contraires; un fort rouleau précède ordinairement la herse, afin de faciliter son action: après cette opération, on laboure aussi profondément que le terrain peut le permettre et on laisse ensuite reposer la terre jusqu'au moment des semailles. Elles ont lieu *sur la fin de septembre*^a et se continuent sans interruption; on commence par l'orge, vient ensuite le seigle, puis le froment.

Ces grains sont repandus à la main; on les recouvre à la herse, que l'on fait passer en tout sens; vient ensuite le rouleau qui écrase ce que celle-ci a épargné, et enfin l'on finit par un tour de herse qui achève d'émotter le terrain. Quand les grains sont levés, on y fait encore passer le rouleau pour raffermir les racines, excepté cependant dans les terres fortes, où l'eau ne peut facilement pénétrer.

35 Le froment est le seul grain qui reçoive la chaulage; on le lave dans l'eau de chaux déjà un peu éteinte à l'air; quelques cultivateurs y mêlent de sel marin; il est rare d'ailleurs qu'il y ait des blés noirs dans le pays.

Cette manière de labourer ne varie pas beaucoup, même dans les cantons soumis à la jachère; elle peut donner une idée générale de ce qui se pratique dans tout le Département.

Les grains d'été suivent la même marche, excepté que le premier labour ne se donne qu'après les semailles d'hiver, de manière qu'il n'y ait que la moitié du chaume détaché de la terre et qu'il recouvre la moitié restante. Cette méthode offre l'avantage de recueillir les influences favorables des gelées et des météoris.

^a C: seconde décade de vendémiaire.

MOISSONS

La moisson commence vers la *mi-juin*:^a elle se fait dans l'ordre des se-mailles et par les habitants du pays.^b

- 36 Tous les grains se coupent à la petite faux; un homme peut en abattre trente ares par jour. L'avoine, quand elle n'est pas trop ferme, se coupe à la grande faux.

Dès que les grains sont secs, on les réunit au nombre de trois à quatre javelles pour en faire une gerbe. Si la saison est humide, on dresse les javelles, en les assujettissant au sommet par un faible lien. Le produit de la récolte est ordinairement déposé dans des granges; on *invite*^c les meules autant que possible.

Les grains sont battus par les ouvriers de la ferme, ou bien par entreprise, au moyen de la 18e ou 19e mesure; on les netoient au van, et plus généralement en les faisant passer au moulin appelé tarare.

PRAIRIES

Outre^d les près naturels qui bordent les cours d'eau et les bas fonds, il n'est pas une métairie qui n'ait son verger bien enclos. Les arbres fruitiers y sont espacés de onze à treize mètres; il ne nuisent point à la végétation et procurent un azile aux bestiaux dans les chaleurs de l'été.

- 37 Les prairies artificielles sont composées de treffle de Hollande qui donne quelquefois jusqu'à trois coupes, de navets, de spergule et de treffle sauvage que l'on sème sur les jachères. Ces nourritures se donnent ordinairement dans l'étable, excepté la spergule qui croit dans les terrains sablonneux, et que l'on fait paître sur le pré, en observant que les bestiaux ne s'en gorgent point. Le treffle sauvage ne sert qu'aux moutons.

La luzerne n'est point en usage et ne peut soutenir la comparaison avec le treffle d'Hollande. On n'a point essayé jusqu'ici le sainfoin, qui réussirait, peut être, dans les pays incultes.

En total, l'on peut estimer la quantité de terrains occupés par des prairies, tant naturelles qu'artificielles, au cinquième environ de ceux cultivés; leur produit est reconnu trop avantageux, pour ne pas faire croire que celle quantité augmentera *par la suite*.^e

^a C: mi-messidor.

^b Cesuur van 4 regels.

^c C: évite.

^d Bij C gaat aan deze passage een alinea van 4 regels vooraf.

^e C: sous peu d'années.

C'est de ce grand nombre de prairies que l'agriculture *de ce*^a Département tire son plus beau lustre et ses plus grands avantages. Elles mettent à même d'élever une multitude de bestiaux, qui par les engrais, rendent à la terre plus qu'elles n'a fourni elle même pour les nourrir.

FORÊTS

On se chauffe dans presque tout le Département avec de la houille, excepté dans la Campine, où la classe ouvrière et pauvre brûle des tourbes. Les bois ne servent qu'à la construction et au chauffage des fours et usines.

38 La masse des forêts, *sur la rive gauche de la Meuse*,^b comprend environ 4000^c hectares, dont *près de 2500*^d appartient à l'Etat et le reste à des communes ou à des particuliers.^e

40 ARBRES CROISSANTS DANS LES BOIS DU DÉPARTEMENT FUTAIE

Le chêne	Le peuplier d'Italie
Le châtaignier	Le peuplier tremble
Le marronnier	Le saule laineux
Le hêtre	Le saule blanc
L'orme	L'osier jaune
Le charme	L'osier blanc
Le frêne	Le bouleau
Le noijer	Le pin
Le noisetier	L'aune
Le serisier	Le sapin
Le peuplier, <i>noir et blanc</i> ^f	Le tilleul

^a C: du.

^b Niet bij C.

^c C: 5.400.

^d C: 3.000.

^e Cesuur van 53 regels.

^f C: le peuplier noir.

ARBRISSEAUX ET ARBUSTES

Le cornouiller	Le houx
Le chevre feuille	Le sureau
Le lierre	L'épine-vinette
L'aubépine	L'ajonc
Le nefflier	La ronce
Le prunellier	Le groseillier épineux
Le buis	Le murier
La bruyère	Le fraisier
Le genièvre	Le framboisier
Le genêt	

ARBRES ET PLANTES ÉTRANGÈRES

Beaucoup d'amateurs en cultivent par curiosité dans leurs jardins, mais nous n'entrerons dans aucun détail sur cette branche de culture, qui n'a offert jusq'ici aucun but direct et immédiat d'utilité publique.

41

ARBRES FRUITIERS

Les arbres fruitiers, que l'on cultive, sont le poirier, le pommier, le prunier, l'abricotier, le pêcher, le serisier, le noyer, le châtaignier, le murier, la *vigne*.^a

Cette branche de culture est très soignée et en voyant les beaux fruits, que l'on récolte, particulièrement pour la table, *on est tenté de croire*^b qu'elle ne laisse presque rien à désirer.^c

Les pommes servent à faire du vinaigre et du sirop; on en fait aussi du cidre dans certains cantons, mais cette liqueur, faite sans choix, n'offre pas le degré de bonté dont elle est susceptible.

JARDINS POTAGERS

Le jardinage potager est d'autant plus connu, que les légumes sont la principale nourriture des habitants. Chaque ménage, dans les campagnes, et souvent dans les villes, a un jardin qui suffit ordinairement à sa con-

^a C voegt toe: et plusieurs de leurs variétés.

^b C: on croirait.

^c Cesuur van 6 regels.

sommatum; les marchés sont approvisionnés par des jardiniers qui habitent *aux environs des villes et par les cultivateurs voisins qui y apportent l'exédent du nécessaire à leur propre consommation.*^a Il n'y a que les grands propriétaires qui cultivent les primeurs; le jardinier, qui s'y livrerait, ne serait point indemnisé, par la vente de ses soins et dépenses.

PROPOSITION 11e ^b

Quels sont les fleuves et rivières navigables et flottables; quels sont ceux ou celles qui prennent leur source dans le Département ou qui y ont leur embouchure? Quel est l'étendue du Département qu'ils parcourent? Ou y entrent-ils? Ou en sortent-ils? Quelle espèce de poissons nourrissent-ils?

De toutes les rivières, qui arrosent le Département de la Meuse Inférieure, il n'y a que la Meuse qui soit navigable et flottable.

- 62 La Meuse prend sa source dans les Vosges et traverse les Départements de la Meuse, des Ardennes, de Sambre-et-Meuse, de l'Ourte et de la Meuse Inférieure, quelle coupe dans la direction du sud au nord, en baignant les murs de Maestricht, Maaseick, Ruremonde et Venloo; elle coule ensuite dans le territoire hollandais en longeant à droit le Département de la Roër, reçoit les eaux du Waal au fort Saint-André et se réunit plus bas au second bras du Rhin entre Gorcum et Rotterdam.

Cette^c rivière entre dans le Département entre Visé et Lannaye; elle en sort à quelque distance du fort Saint-Michel qui fait partie des défenses de Venloo et après avoir parcouru une longueur développée d'environ quatre vingt quinze mille mètres.

Les principales espèces de poisson, que la Meuse nourrit, sont le brochet, barbeau, carpe, anguille, gougeon, perche, ranche et une infinité d'autres espèces de moindre qualité.

- 63 Cette rivière commence à être navigable dans le Département de la Meuse et son lit paraît généralement bien encaissé jusqu'à Liège, mais depuis cette ville jusqu'aux environs de Venloo sa navigation est difficile, parce qu'elle est moins profonde, qu'elle est sujette à des attérissements et change souvent de direction. Ceci vient 1re de ce qu'elle coule sur un terrain sablonneux dont les berges, sans consistance, ne peuvent résister à l'action des grandes eaux; 2e de ce quelle n'est plus contenue par les

^a C: les faubourgs.

^b Van hier tot il n'y a que la Meuse qui soit navigable et flottable. Niet bij C.

^c De nu volgende alinea ontbreekt bij C.

chaînes de montagnes qui bordent son lit jusqu'au dessous de Liège; 3e de ce que son cours trop tortueux la prive de la force, dont elle a besoin, dans les crues d'eau,^a pour le débarasser du limon quelle charie.

On peut remédier à ces incovénients en rectifiant son cours, en le resse-rant par des epis sagement distribués et en entretenant avec soin les di-gues actuelles.

La navigation de la Meuse doit d'autant plus fixer l'attention du gouver-nement, qu'elle présente un débouché facile pour l'exportation en Hol-lande et dans une partie de l'Allemagne, en remontant le Waal, de toutes les productions que fournissent le sol du Département, les manufactures, les mines et carrières, la partie^b de la Belgique et de la France qui environ-ment son cours.^c

PROPOSITION 12e ^d

Quelle est la principale branche de commerce et d'industrie dans votre Département? Quelles sont les principales fabriques ou manufactures, en indiquant le nombre et les endroits où elles sont situées?

- 44 Le Département de la Meuse Inférieure, situé entre la Hollande et la Bel-gique, dont il fait aujourd'hui partie^e, arrosé d'ailleurs par une rivière na-vigable est appelé par sa position à jouir d'un commerce considérable,^f mais le lit de la Meuse devrait être rectifié et les péages établis ou à établir sur son cours modérés.^g

La construction de la chaussée de Heers à Tongres qui fait en branche-ment à celle de Bruxelles à Liège,^h la réparation et l'entretien des digues de la Meuse de manière que sa navigation devienne plus facile, l'achèvement de Canal de l'Escaut à la Meuse et de la rigole navigable,^k tels sont les objets sur lesquels le gouvernement doit faire attention pour

^a C: pour se débarrasser du limon qu'elle charrie.

^b C: carrières de toutes espèces de la partie.

^c Cesuur van p. 63, r. 20 tot p. 69, r. 9.

^d Van hier tot ... où elles sont situées? Ontbreekt bij C.

^e C: la Belgique, la Hollande et l'Allemagne.

^f C voegt toe: de commission et d'entrepôt.

^g C: Le défaut presque absolu de communication par terre, la difficulté de la navigation de la Meuse, paralysée sous l'ancien gouvernement par de nombreux péages, l'ont privé jusqu'ici de ces avantages.

^h C: d'une chaussée, depuis Saint-Trond jusqu'à Aix-la-Chapelle.

^k C: la construction d'un canal de la Meuse à l'Escaut.

vivifier le commerce *du Département*.^a il est restreint aujourd'hui presque entièrement aux productions agricoles. Les^b principales fabriques de la partie du Département, située sur la rive gauche de la Meuse, sont celles qui suivent. Savoir: 1er, les distilleries d'eau de vie de grains; 2e, les savonneries; 3e, la préparation de la garance; 4e, la torréfaction de la chicorée; 5e, la préparation du tabac au poudre et à fumer; 6e, les raffineries de sel; 7e, les tanneries; 8e, les fabriques de dentelles; 9e, les papeteries.

DISTILLERIES D'EAU-DE-VIE DE GRAINS^c

45 L'usage des liqueurs fermentées est regardé comme de première nécessité dans les pays humides. Le Département de la Meuse Inférieure et ceux environnants, qui doivent être rangés dans cette classe, recevaient autrefois des fabriques Hollandaises de Schiedam la grande quantité d'eau-de-vie de grains nécessaires à leur consommation.

L'activité de quelques habitants *de Maestricht et de Hasselt*^d naturalisa, il y a *environ cinquante*^e ans, cette branche d'industrie *dans ce Département*.^f Ils ne tarderaient point à avoir des nombreux imitateurs: on perfectionna les procédés des fabriques de Schiedam et déjà depuis plusieurs années *le débit des eaux-de-vie d'Hollande est anéanti dans le pays*.^g

D'après les renseignements, qui nous sont parvenus, le nombre des distillateurs, sur la rive gauche de la Meuse, est de 148, dans le plus grand nombre fabriquent avec plusieurs alambics; ces distillateurs sont pour la plupart établis à Maestricht, Hasselt, aux environs de ces deux villes et dans la Campine.^h La distillation de grains, seigle et orge, donne environ sept million quatre cent mille litres d'eau-de-vie, qui dans les temps ordinaires valent dans le commerce plus de *trois*^k millions de francs. *Chaque*
46 *année un tiers de cet eaux-de-vie*^l se consomme dans le Département; il

^a Ontbreekt bij C.

^b Van hier tot het einde van de alinea niet bij C.

^c C: Brandevineries (fabriques d'eau-de-vie de grains, appelée communément Brandevin).

^d Niet bij C.

^e C: quarante.

^f C: à Maestricht.

^g C: leur débit, dans le pays, est entièrement anéanti. Vervolgens ontbreken 3 regels van C.

^h C: D'après les rôles des patentes de l'an 10, le nombre des distillateurs est de 186, ce qui doit faire supposer une quantité beaucoup plus considerable d'alambics. Vervolgens cesuur van 7 regels.

^k C: quatre.

^l C: Un tiers de ces liqueurs.

reste se vend dans ceux environnants et jusque dans l'intérieure de la France,^a particulièrement dans la Champagne et dans le pays de Bar, qui envoient quelquefois des vins en échange. On a dit que les richesses du Département étaient entièrement agricoles; l'excédent des grains nécessaires à la nourriture de ses habitants suffirait, à peu près, à la consommation des fabriques d'eau-de-vie;^b mais on a plus d'avantage dans plusieurs cantons à la vendre dans les pays de Verviers et de Limbourg, ce qui oblige les distillateurs à tirer une grande partie de leur seigle du Département de la Roër et de la Campine brabançonne.

L'avantage des fabriques d'eau-de-vie de grains ne consiste point seulement dans les produits considérables que nous avons indiqués. Les restants^c de la distillation servent à la nourriture d'une grande quantité^d de boeufs et d'un grand nombre de porcs. Ces animaux contribuent, par les engrais qu'ils procurent, à la prospérité de l'agriculture et la soutiennent toute entière dans un pays dont le sol ingrat ne produit qu'autant qu'il est amendé fréquemment.^e

Il y a sept^f fabriques de savon dans la partie du Département, *située sur la rive gauche de la Meuse, dont cinq à Maestricht et deux à Hasselt.*^g On y fait du savon noir, le seul dont on se sert *commencément*^h ici et dans les pays environnants. Les fabricants tirent la potasse d'Allemagne et l'huile qu'ils emploient, qui est ordinairement de navette, de colza, de chanvre ou de lin provient du Département et en grande partie de ceux de la Dijle, de l'Escault, de la Lys et du Nord.

Le commerce de savon est considérable; non seulement les fabricants fournissent à la consommation du pays, d'autant plus forte qu'il n'y a pas de cendres pour lessiver de linge, mais encore les deux tiers de leurs produits passent dans les Départements voisins.^k

^a C: de la République.

^b Niet bij C.

^c C: marcs resultant.

^d C: de plus de sept mille.

^e Cesaar van 31 regels.

^f C: dix.

^g Niet bij C.

^h C: serve.

^k Cesaar van 3 regels.

On fabrique annuellement *dans cette partie du Département*^a sept à huit^b mille myriagrammes de savon, que se vend aujourd'hui dans le commerce à raison de 70 à 80^c centimes le kilogramme.

CHICORÉE

On cultive et on récolte annuellement environ 30^d hectares de chicorée *dans la partie du Département, située sur la rive gauche de la Meuse,*^e qui produisent à peu près 8^f mille myriagrammes de chicorée torréfiée. Cette denrée se débite particulièrement dans ce Département et dans ceux environnants, où la classe du peuple a l'habitude journalière du café. 49 Pour en diminuer la dépense, elle y mêle quelquefois jusqu'à moitié et même jusqu'à deux tiers de chicorée; *lorsqu'on n'en mêle qu'un quart dans le café, elle ne donne point à la liqueur de gout désagréable; il paraît d'ailleurs que son usage n'est point nuisible à la santé.*^g *La chicorée torréfiée se vent actuellement 65 à 75 centimes le kilogramme.*^h *Les principales fabriques de chicorée sont à Maestricht et à Hasselt.*^h

TABAC

*Le tabac qu'on cultive aux environs de Hasselt et de Maestricht, occupe annuellement 15 hectares de terrain,*ⁱ qui produisent ensemble environ 30 mille kilogrammes; *on le vend aujourd'hui, en gros, à Hasselt un franc le kilogramme;*^m ce tabac se consomme presque en totalité dans le pays. Sa qualité est inférieure; et ceux qui le cultivent n'ont de débit qu'autant que celui des îles est à un prix élevé.

^a Niet bij C.

^b C: 10 à 12.

^c C: 60 à 70.

^d C: 32.

^e Niet bij C.

^f C: 9.000.

^g C: On a été très-heureux d'avoir cette ressource dans le courant de la guerre, où le café a valu jusqu'à 6 et 7 francs le kilogramme.

^h C: Le myriagramme de chicorée se vend dans le commerce à raison de 5 à 6 francs. Daarna cesuur van 4 regels.

^h Niet bij C.

ⁱ C: On plante annuellement 15 hectares de tabac.

^m C: que l'on vend fabriqués à raison de 60 centimes.

GARANCE

La garance est une des belles branches de commerce du Département; on la cultive *particulièrement aux environs de Maëstricht et de Hasselt*. On emploie, annuellement, 80 hectares à cette culture, qui donne un produit d'environ 150 mille kilogrammes de garance préparée^a et prête à être employée dans les arts. Son prix, année commune, est d'un franc à 1 fr. 20 le kilogramme.^b Les deux tiers de ce produit se débitent en Allemagne et un tiers dans les pays voisins.^c

La culture de la garance est dispendieuse et demande beaucoup de soin; mais le profit, qu'on en retire, compense avantageusement les frais; il est calculé à 30% lorsque le prix est au taux moyen.^d

50

RAFFINARIES DE SEL

On ne consomme dans le Département et dans ceux environnants que du sel blanc; on le fait venir brut de l'île d'Oleron et on le raffine dans le pays. Il y a six^e poêles dans tout le Département; elles sont^f établies à Maëstricht; elles raffinent annuellement 8000^g rasières de sel, pesant ensemble 150 mille^h myriagrammes. Le prix du sel brut varie en raison de la facilité des transports; ^k il se vend blanchi à raison de 1 fr. 30 le myriagramme.^l Ces sels se débitent dans le Département et dans celui de la Roër.^m

54

TANNERIES

Les tanneries du Département sont renommées par la bonté de leur cuirs;ⁿ les peaux mortes du Département et de ceux environnants sont

^a C: on en récolte annuellement environ 120 hectares, qui produisent ensemble 225.000 kilogrammes de garance fabriquée.

^b C: Elle se vend à raison de 1 franc 20 centimes et 1 franc 45 centimes le kilogramme.

^c C: dans l'intérieur.

^d C: La garance du département est de très-bonne qualité; elle peut soutenir avec les meilleurs garances de Zélande et d'Alsace.

^e C: Il n'y a que quatre.

^f Niet bij C.

^g C: 6.500.

^h C: 104.400.

^k C:suur van 3 regels.

^l C: 1 franc 20 centimes.

^m C:suur van 8 regels.

ⁿ C:suur van 9 regels.

presque suffisantes. Aujourd'hui, au besoin des tanneries, on en tire quelquefois de la Hollande et de l'Allemagne.^a

On met toutes les peaux à la fosse; les grosses y restent ordinairement trois ans et les petites environ neuf mois. On tire le tan des Départements de l'Ourte et de Sambre et Meuse. *Le nombre des tanneries situées dans le Département, rive gauche de la Meuse, est de 42, distribuées dans les villes de Maestricht, Tongres, Hasselt, St. Trond, Reickhem, Maeseick, Weert et dans la campine Liègeoise.^b*

On ne fabrique de dentelles qu'^a St. Trond dans l'*arrondissement de Hasselt.^d* Huit à neuf cent ouvrières travaillent à cet objet, tant chez elles que dans les ateliers des fabricants. Les dentelles de St. Trond sont dans le genre de celles de Malines et de Bruxelles quoiqu'elles aient moins de réputation dans le commerce. On en fabrique de différentes espèces et on *évalue^e* à environ huit mille mètres *par an.^f* Celles de première qualité qui valent douze à quatorze francs le mètre; celles de dernière qualité sont peu estimées et se vendent à bas prix.

Le peu de connaissance que l'on a de la culture et du rouissage du lin, oblige de tirer les fils employés à la fabrique des Département du Nord et de la Dijle.

Les dentelles de St. Trond se vendent presque toutes à l'étranger: on les débite particulièrement en *Hollande^g* et aux foires de Francfort.^h

^a C: Suffisent a present aux besoins des tanneries; le débit de cuirs n'est plus assez considerable pour qu'il soit nécessaire de s'approvisionner de peaux mortes d'Allemagne et d'Amérique.

^b Niet bij C. C heeft op deze plaats een passage van 9 regels over de prijs van het leer en over de moeijikheden met de aanvoer van grondstoffen uit de Bataafse Republiek.

^c Niet bij C.

^d C: second arrondissement.

^e C: peut evaluer.

^f Niet bij C.

^g C: Batavie.

^h Cesuur van 14 regels.

Il n'y a qu'une seule^a papeterie dans la partie du Département, située sur la rive gauche de la Meuse; elle^b est établie à Maestricht sur le Jaer près du confluent de cette rivière avec la Meuse. On y fabrique du papier de plusieurs qualités mais on en fait très peu.^c

PROPOSITION 13e ^d

Quel est l'état de l'instruction publique? Combien avez-vous de collèges? Ou sont-ils placés? Quels sont les objets de l'enseignement? Les petites écoles sont-elles nombreuses dans les campagnes et sont elles fréquentées?

Les écoles primaires et secondaires forment les deux degrés d'instruction dans le Département.

ECOLES PRIMAIRES

Des écoles primaires organisées conformément à la Loi du 11 floréal an 10 existent dans plusieurs communes de la partie du Département située sur la rive gauche de la Meuse; le nombre n'en est pas considérable, parce que la pénurie d'instituteurs instruits dans la langue française n'a pas permis de généraliser la mesure et qu'on y trouve en outre peu de sujets qui réunissent les diverses connaissances qui composent l'enseignement d'une école primaire. C'est pas cette raison que l'éducation des enfants, dans la majeure partie des communes rurales, est abandonnée à des instituteurs particuliers qui ne leur donnent que pendant quelques mois de l'année des leçons de lecture et d'écriture dans la langue flamande et quelques principes de calculs.

Il existent cependant dans quelques communes du Département, telles que Maestricht, Tongres, Hasselt, St. Trond, Looz et Herck-la-ville des maisons particulières d'éducation, où l'enseignement est plus étendu;

^a C: deux.

^b Niet bij C.

^c Niet bij C. C heeft op deze plaats een passage van 14 regels over de omvang van de produktie, de prijs en de gefabriceerde papiersoorten.

^d Het antwoord op vraag 13 is geheel nieuw. C beschrijft op p. 90-92 een vroegere toestand van het onderwijs.

dans les unes il comprend les langues latines et françaises; dans quelques autres il réunit ces parties aux éléments de mathématique et de la géographie.

Le Département ne possède aucune école de charité pour les pauvres et on y voit point de maison d'éducation pour les filles.

ÉCOLES SECONDAIRES

Il n'existe point d'écoles secondaires particulières. On s'est occupé, jusqu'à présent, de l'établissement des écoles secondaires communales. La ville de Maestricht en possède une. Un arrêté du gouvernement français du 12 Germinal an 12 lui concède à cet effet le bâtiment des cidevants dominicains, dans lequel l'école centrale du Département avait été placée. Cette école secondaire est composée d'un professeur Directeur et de six autres professeurs: Savoir: quatre professeurs de Latin, un professeur de physique, un professeur de mathématique et un maître de dessin.

L'école secondaire de Maestricht possède une bibliothèque assez bien assortie, un cabinet de physique, un laboratoire de chimie et une petite collection d'objets de minéralogie. Le nombre des élèves, tant pensionnaires qu'externes, est de 160.

Les villes de Hasselt et de St. Trond ont chacune une école secondaire, mais d'un degré inférieur.

PROPOSITION 14^e

Quels sont le caractère, les habitudes, les mœurs des habitants?^a

- 94 Les^b habitants du Département de la Meuse Inférieure *en général*^c sont
95 doués de qualités *estimables*:^d ils sont laborieux, économes, industriels,
patients et soumis aux lois; leur constance dans leurs entreprises et l'esprit
d'observation qu'ils y apportent, ne laisse point douter qu'ils réussiront
dans les sciences exactes lorsqu'ils voudraient s'y adonner; ils excellent
particulièrement dans l'agriculture, à laquelle *le grand nombre*^e se livre

^a Van Proposition 14e tot mœurs des habitans. Niet bij C.

^b Een hieraan voorafgaande alinea van 10 regels is weggelaten.

^c Niet bij C.

^d C: les plus estimables.

^e C: ils.

exclusivement;^a ils ont à peu près les mêmes habitudes que les autres habitants de la Belgique.^b

92 Excepté les communes contigues au Département de l'Ourte, où l'on
93 parle wallon, la langue flamande est en usage dans la reste du Département. C'est un idiôme qui diffère dans chaque canton et auquel les gens instruits substituent le hollandais, ou le français, lorsqu'ils écrivent. Le français se parle dans tout les villes; il est même très répandu dans les cantons rureaux.^c

L'usage du pain blanc ne s'est introduit dans les villes que depuis *quelques années*.^d On mange partout du pain de seigle et la majeure partie des gens aisés y sont tellement habitués, qu'ils le préfèrent par goût à tout autre.

Les pommes de terre, les choux et toutes les espèces de légumes potagers forment la partie essentielle et importante de la nourriture: l'habitant de la campagne, depuis le fermier jusqu'au simple paysan, les accomode avec un peu de lard; les plus aisés ont soin, à cet effet, d'élever tous les ans un ou plusieurs porcs, selon leurs facultés. Les ouvriers les plus pauvres ne mangent que du pain de seigle et des légumes; il y a même quelques cantons de la Campine, où la classe ouvrière mange peu de pain de seigle et se nourrit entierrement des légumes et des gateaux de farine de sarazin. L'eau-de-vie de grains et la bière sont les seules boissons du pays; tous les habitants en font usage. La bière est ordinairement bonne; il n'y a que la classe des journaliers et les plus pauvres habitants de la Campine qui boivent de l'eau et du petit lait. L'usage du thé et du café est général dans les villes et parmi la classe un peu aissée des habitants de la campagne; on prend ordinairement du thé le matin et du café *après diner*,^e on y met peu ou point de sucre et pour en diminuer la dépense on y mêle de la chicorée torréfiée, qui coute très peu.

PROPOSITION 15^e

Quels sont les maladies qui affectent le plus ordinairement les hommes et les bêtes?^f

^a C: à-peut-pres exclusivement.

^b Niet bij C. Deze heeft hier een passage over de militaire kwaliteiten van de inwoners van het departement. De vagabondage in de kantons ten westen van de Maas en de religie.

^c Cesuur van 6 regels.

^d C: peu de temps.

^e C: l'après-midi.

^f Van Proposition 15e tot ... et les bêtes? Niet bij C.

- 88 Un sol uni, un fleuve important qui traverse le Département dans toute sa longueur, des rivières et des ruisseaux multipliés et rapides qui le coupent en tous sens, contribuent puissamment à y entretenir la salubrité.
- 89 Elle est égale dans les trois arrondissements, excepté dans une partie de celui de Ruremonde, où le terrain marecageux donne lieu aux maladies communes aux pays bas et humides. On a observé, en général, que les maladies asthéniques et les inflammations communes aux pays secs et élevés, étaient aussi rares que les fièvres intermittents: le scorbut, les écrouelles et les autres maladies asthéniques regnantes ordinairement dans les pays couverts d'eaux stagnantes.
- Les épidémies sont également peu fréquentes à l'exception cependant des affections catarrhales, occasionnées souvent par les vents du nord et *nord-ouest*, qui^a regnent à peu près constamment pendant le printemps et l'été.
- Les fièvres *putrides*^b regnent quelques fois dans le pays.^c

MALADIES QUI ONT AFFECTÉS LES BÊTES PENDANT LE COURS DE 1814^d

Chevaux

Bêtes à cornes

La morve ou ozéne
 Cattarrhe ou morfondure
 Le vertigo
 La maladie vermineuse
 La gourme
 La fourbare
 La fièvre

La péripneumonie
 Le pissement de sang
 La météorisation
 La fièvre

Bêtes à laine

Cochons

La gale
 La météorisation

La soie

^a C voegt toe: et par les pluies abondantes qui, depuis quatre ans.

^b C voegt toe: et les dysenteries.

^c Cesuur van 30 regels.

^d De passage over veeziekten niet bij C.

PROPOSITION 16e ^a

Quels sont les rapports de votre Département avec les Départements voisins ou les pays Limitrophes?

Les rapports du Département de la Meuse Inférieure avec les Départements voisins ne consistent que dans un commerce de détail d'objets nécessaires à la consommation locale pour ceux que celui-ci ne fournit pas. En échange, on y fait passer les produits de quelques branches d'industrie que le Département possède; tels que des eaux-de-vie de grains, quelques étoffes de laine, des bas tricotés, du sel raffiné, du savon, de la chicorée torréfiée, de la garance, de l'amidon, des cuirs tannés etc.

Le Département fait aussi avec la Hollande quelques échanges de denrées, dont l'entrée et la sortie ne sont point prohibées. Il trafique encore avec les Départements de la Dijle et des deux Nèthes et le pays de Limbourg de ses grains et de ceux qu'il reçoit de la Roër et des Départements qui bordent la Meuse, mais ce n'est que momentanément et plus souvent par commission; on ne fait pas de dépôt de grains dans le Département et il n'y existe point de magasin, proprement dit, de marchandises.

Articles additionnels aux 16 propositions de S.E. Monsieur le Commissaire Général de l'Intérieur.

69

MINÉRALOGIE

Il y a dans *la partie du Département de la Meuse Inférieure, située sur la rive gauche de cette rivière,*^b des carrières de pierre calcaire,^c des tourbières et une fontaine d'eau minérale. Ces objets présentent dans leur ensemble, peu de richesses et de variétés; les uns cependant sont dignes des méditations du géologue *et les autres méritent quelque attention.*^d

CARRIÈRES CALCAIRES

Il y a des carrières calcaires dans toutes les montagnes, qui bordent la

^a Proposition 16e en het antwoord niet bij C.

^b C: le département.

^c C voegt toe: et de grès.

^d C: les autres appellent toute l'attention et la surveillance de l'administrateur.

70 rivière de *Jaer*;^a on doit surtout *remarquer*^b celle qui est située à environ mille mètres au sud de la ville de Maestricht et qui est particulièrement connue sous le nom de Souterain de la Montagne de St. Pierre: elle s'étend jusqu'à deux myriamètres au delà de Maestricht vers Liège. Ses vastes galeries, qui s'entrelacent et se prolongent en tout sens, forment un grand labyrinthe entièrement inextricable et où regnent à la fois la solitude et l'obscurité la plus profonde. Il est indubitable que toutes ces excavations ont été formées de mains d'hommes: la ville de Maestricht et les communes environnantes ont été primitivement baties des pierres tirées de ces carrières, que l'on exploite encore tous les jours.

La largeur des galeries est telle qu'il y peut toujours passer une voiture. Leur hauteur est ordinairement de trois à six mètres; dans quelques *endroits*^c cependant les excavations sont si considérables, que les propriétaires voisins les transforment en granges et y déposent leurs moissons. La température des souterrains est, dans tous les temps, de 8 degrés au thermomètre de Réaumur; quoique les issues soient souvent à plus de cinq kilomètres les uns des autres, l'air y est toujours très saint.

71 Le dessus des montagnes, où sont creusées les carrières, est recouvert d'une couche végétale plus ou moins épaisse et mêlée de cailloux *roulés*^d qui ne sont, à proprement parler, que du bousin. Ils sont moins friables et deviennent meilleurs à mesure qu'on descend. La pierre de la carrière de St. Pierre est d'un jaune sale; celles des carrières, qui *bordent*^e la rive gauche de *Jaer*, sont plus blanches, parce que, sans doute, elles contiennent moins d'oxide de fer: elles sont aussi plus dures *et plus*^f estimées dans la construction.

Les bancs sont horizontaux dans toutes les carrières. Ils sont séparés dans celles qui bordent le *Jaer* par des couches de silex de 20 centimètres d'épaisseur environ. Ces couches sont plus espacées les unes des autres dans les carrières de *Maestricht*.^g Ces différences dans la qualité de la pierre et dans la disposition des bancs, viennent, sans doute, des différents, degrés de hauteur auxquels l'exploitation a lieu; peut-être retrouverait-on partout les mêmes phénomènes, si elle se faisait sur le même ligne de niveau. La pierre de toutes ces carrières est d'une mauvaise qualité; elle s'épaufre

^a C voegt toe: et de la Geule.

^b C: distinguer.

^c C: points.

^d C voegt toe: viennent ensuite les premiers bancs de pierres.

^e C voegt toe: la Geule.

^f C: et beaucoup plus.

^g C voegt toe: et de la Geule.

aisement, attire l'humidité et rend malsaines les maisons qui en sont construites; elle est rude au toucher et cette propriété lui a fait improprement donner le nom de Pierre de Sable. Elle est calcaire et ne contient que peu ou point de silice: on s'en sert quelquefois pour faire de la chaux; mais on en fait peu d'usage sous ce rapport, parce que la pierre de Namur en donne de meilleure.^a

- 72 La quantité considérable des corps marins, que renferment les carrières dont nous parlons, présente surtout un grand intérêt. On y trouve des madrépores, des milepores, des coraux, des corallines, des coquilles, des dents de poissons et de lézards, des écailles de grandes tortues et des ossements de grands animaux aquatiques ou amphibies, dont on ne retrouve aujourd'hui les espèces que dans des climats beaucoup plus chauds. Ces débris de substances animales sont placés par couches à différentes hauteurs et espacés par des bancs de pierre calcaire beaucoup plus épais. C'est dans les carrières de Maestricht que l'on a trouvé les belles mâchoires, qui ornent aujourd'hui le Cabinet d'Histoire Naturelle de Paris que Camper le père regardait comme provenant d'un cétacée et que Camper le fils et Faujas de Saint-Trond croient avoir appartenue à un crocodile.^b
- 73 Les carrières de Sichen, de long du Jaer, ont fourni plusieurs grandes tortues. On y a trouvé en 1800^c une collection considérable d'ossements, qui fait aujourd'hui partie du Cabinet d'Histoire Naturelle de l'*école secondaire de Maestricht*.^d Ils présentent une suite de 140 vertèbres, dont 82 s'emboîtent parfaitement les unes dans les autres et paraissent par leur disposition avoir formé une rame verticale. Parmi les vertèbres il en est qui ont des caractères qui appartiennent aux cétacées et d'autres aux
- 74 lézards, quoi quelles aient été trouvées ensemble et disposées horizontalement, comme aurait pu l'être le squelette d'un animal enseveli, il est d'autant plus difficile de croire qu'elles aient appartenu à un seul individu qu'au milieu d'elles étaient deux dents, l'une de crocodile et l'autre de requin.^e

EAUX MINÉRALES DE TONGRES

La fontaine, que l'on voit aujourd'hui à mille mètres au nord-ouest de cette ville, était déjà connue du temps de Plîne. 'Il existe à Tongres, Cité

^a Cesium van 12 regels.

^b Cesium van 18 regels.

^c C: l'an 8.

^d C: école centrale.

^e Cesium van 13 regels.

des Gaules, rapporte ce naturaliste, une fontaine célèbre dont les eaux bouillonnent et ont une saveur ferrugineuse, qui ne se reconnaît qu'après
75 qu'on les a bues; elles sont purgatives et guérissent la fièvre tierce et la gravelle: lorsqu'on les approche du feu, elles se troublent et finissent par rougir.'

Les signes caractéristiques, indiqués par Pline, se retrouvent encore aujourd'hui. Les eaux de la fontaine, lorsqu'elles tombent de la source dans le réservoir, sont agitées d'un bouillonnement continu, qui n'est dû qu'au dégagement de l'acide carbonique et de l'air qu'elles contiennent. Leur saveur ferrugineuse et aussi très sensible; on s'en aperçoit en les buvant et elle occasionne un précipité noir abondant lorsqu'on y verse une dissolution de noix de galle. D'après l'analyse faite récemment de ces eaux, elles contiennent du carbonate de fer et du carbonate de magnésie. Il paraît qu'il n'y avait autrefois qu'une seule source; on en a découvert dernièrement une seconde, située à peu de distance de la première: ses eaux sont à peu près les mêmes, excepté qu'elles contiennent un peu plus de carbonate de fer et un peu moins de carbonate de magnésie.

Les propriétés médicales, que Pline attribue aux eaux de Tongres, sont aujourd'hui très contestées. On a même prétendu que le passage de ce
76 naturaliste s'appliquait aux eaux de Spa et que les mots latins *Tungricivitas Galliae* ne devaient pas s'entendre particulièrement de la ville, mais de la cité de Tongres, dans laquelle Spa était compris. L'on sent que cette distinction est entièrement futile et spécieuse.

On connaît peu aujourd'hui les vertus des eaux de Tongres; elles ne sont point fréquentées et dans la ville même on n'en fait presque point d'usage. Des expériences faites au commencement du 18e siècle par des médecins de Tongres, réunis à des physiciens de Louvain, leur attribuerent des propriétés beaucoup plus nombreuses que celles indiquées par Pline.

Elles sont, sans doute, exagérées, mais cependant, d'après leur analyse, elles doivent être résolventes, apéritives et toniques.

Il est probable qu'il ne manque à cette fontaine pour avoir autant de vogue que beaucoup d'autres, que d'être entourée de beaux paysages, d'établissements thermaux agréables et de tous les accessoires qui attirent les étrangers à Spa et à Aix-la-Chapelle. Les Magistrats de Tongres devraient prendre cet objet en considération; peut-être ne leur serait-il pas difficile de faire valoir les eaux de leur fontaine. Les grands souvenirs que rappelle leur ville, les tombes, dont elle est entourée, les médailles et les urnes que l'on retrouve dans les champs qui l'*environnent*,^a où l'on

^a C voegt toe: des debris épars de vieilles murailles.

reconnait encore la main des Romains, tout semble y attirer et y retenir le voyageur éclairé.

80

TOURBIÈRES

On extrait de la tourbe dans *l'arrondissement de Hasselt et surtout dans l'arrondissement de Ruremonde*.^a Les tourbières les plus abondantes sont situées dans les cantons d'Heithijzen et de Weert.

La tourbe se trouve ordinairement à trois, quatre et cinq mètres au dessous du sol. La hauteur de la couche, qui paraît formée toute entière de débris de substances végétales, est d'environ 50 à 80 centimètres. Les
81 tourbières s'exploitent en été; on fait bien secher les tourbes que l'on en tire et on les débite ensuite dans toute la Campine et dans une grande partie de *l'arrondissement de Ruremonde*,^b où elles servent au chauffage du peuple.

Cette exploitation n'a point été surveillée jusqu'ici par les administrations; ceux, qui s'y livrent, font trop peu d'attention à la conservation de ces mines et se renvoient les eaux les uns sur les autres sans chercher à se procurer des dégagements.

PRISONS

Il n'y a que deux^c prisons dans *la partie du Département, située sur la rive gauche de la Meuse: l'une est à Maestricht, l'autre à Hasselt*.^d

PRISON DE MAESTRICHT^e

La prison de Maestricht est établie dans le ci-devant couvent des recolets. Les ouvrages considérables, qu'on y a exécuté en 1807 pour l'approprier à sa destination, ont eu pour but la surété, la salubrité et la commodité; en effet, il est peu de ces sortes de maisons, où ces trois qualités essentielles se trouvent réunies plus avantageusement. Le corps du bâtiment est de la plus grande solidité; il a été construit en 1701 et les ouvrages neufs sont dans le meilleur état.

Cette vaste maison sert de prison d'arrât, de correction et de justice; ce-

^a C: 3e arrondissement.

^b Niet bij C.

^c C: cinq.

^d Deze passage niet bij C, die de vijf gevangeniszen uit 1802 beschrijft.

^e De rest van de paragraaf over het gevangeniswezen is nieuw.

pendant elles sont séparées les unes des autres et dans chacune d'elles il y a un quartier pour les hommes et un autre pour les femmes.

Ces prisons peuvent ensemble, et sans confusion, recevoir et loger plus de trois cent prisonniers.

Des grandes cours, un vaste jardin, où les détenus prénent l'air à certaines heures du jour, et une infirmerie aérée contribuent beaucoup à sa salubrité.

On ne s'est point servi de l'église pour l'établissement des prisons; elle était destinée pour l'emplacement du tribunal.

PRISON DE HASSELT

La prison de Hasselt comprend les maisons d'arrêt et de correction; elle est établie dans le couvent des cidevant frères coelites, ainsi que le tribunal; les bâtiments de la prison ne sont pas très vastes, mais ils sont maintenant en bon état et distribués convenablement à leur usage; l'infirmerie est dans un pavillon isolé, situé à l'extrémité du jardin, qui est assez spacieux et qui sert de promenade aux détenus. D'après le dire du concierge, la prison de Hasselt peut loger cent prisonniers et davantage au besoin.

83

HOSPICES

L'administration des secours publics se devise en deux parties: la première consiste dans la distribution à domicile, de secours et aumônes, la seconde comprend les maisons de bienfaisance et de charité, destinées aux vieillards infirmes, au traitement des malades et à l'entretien des enfants orphelins, indigents et abandonnés.

La plupart des communes ont des fondations affectées à la distribution des secours à domicile et il existe des établissements de l'une et l'autre espèce dans toutes les villes du Département.^a

84

SECOURS À DOMICILE

Autant on doit éviter de multiplier les secours dans les villes, où ils sont souvent une cause de fainéantise, autant on doit les administrer dans les communes rurales, où il est impossible d'avoir établissements permanents pour les nécessiteux; où le gabondage est moindre que dans les

^a Cesaar van 22 regels.

grandes cités et où, d'ailleurs, les administrateurs peuvent toujours connoître le nécessité de donner et l'emploi du bienfait.^a

85 MAISONS DE BIENFAISSANCE ET DE CHARITÉ

Il y a de ces établissements dans les villes de Maestricht, Tongres, St. Trond, Looz et *Hasselt*.^b Nous ne parlerons ici que *de ceux de Maestricht qui comprennent*:^c

- 86 1e. Un hospice pour les orphelins;
2e. Un hospice pour les enfants indigents et abandonnés;
3e. Une maison de retraite pour les vieillards infirmes;
4e. Un hospital pour les malades de la ville.

HOSPICE DES ORPHELINS

Cet établissement *est divisé en*^d deux maisons, dont une, *fondée en 1641,*^e comprend les orphelins protestants et l'autre, *fondée en 1649,*^f les orphelins catholiques romains.^g On y reçoit les enfants quelque soit leur nombre; la condition d'admission est d'être âgé de moins de douze ans et d'être orphelins de père et mère, habitants de la ville. Les enfants de cet hospice qui sont ordinairement au nombre de quatre vingt à quatre vingt dix, *dans les deux maisons,*^h apprennent à lire et écrire et travaillent en commun à la filature jusqu'à l'âge de douze ans. On leur fait alors apprendre un métier; ils quittent l'hospice quand ils peuvent l'exercer et au plus tard à vingt-un ans: ils reçoivent en sortant une petite somme d'argent, destinée à leurs premiers besoins dans la société.

87 HOSPICE DES INDIGENTS ET DES ENFANTS ABANDONNÉS

Ces hospice a été fondé en 1752.^k Le nombre des *individus recueillis dans*

^a Cesuur van 33 regels.

^b C voegt toe: Ruremonde et Venlo. Daarna cesuur van 6 regels.

^c C: des établissements de Maestricht, parceque, par leur administration et leur tenue, ils ont acquis le droit de servir de modèle à tous les autres. Ils comprennent:

^d C voegt toe: jusqu'ici.

^e Niet bij C.

^f Niet bij C.

^g Cesuur van 1 regel.

^h Niet bij C.

^k Niet bij C.

cette maison,^a est communément^b de cent à cent et vingt; on les occupe au tricot, à la filature de la laine et à la tissure de serges et gros draps que l'on emploie à leur habillement. La sixième partie de ce qu'ils gagnent, est mise en réserve pour leur être donnée à leur sortie.

MAISONS DE RETRAITE POUR LES VIELLARDS

On y reçoit vingt quatre individus, dont douze de chaque sexe; le sort heureux dont ils jouissent fait regretter qu'on ne puisse le faire partager à un plus grand nombre. *Cette maison fut fondée en 1493 par un bourgeois de Maestricht nommé Lambrecht van Middelhoven.*^c

HOPITAL

Les indigents ont été traités jusqu'à présent^d dans leur domicile par des officiers de santé attachés à ce service.^e

SECOURS À DOMICILE

On distribue aussi des secours à domicile; les infirmes, les vieillards, les familles indigentes et nombreuses participent aux distributions, qui consistent ordinairement en chauffage, en pain et en argent.^f

DÉPÔT DE MENDICITÉ^g

Ce dépôt est établie dans la petite ville de Reickhem. L'ancien château, qui est très vaste, a été approprié en 1809 à l'usage de cet établissement et en 1812 en 1813 on a construit, en face du dit chateau, un bâtiment neuf presque aussi spacieux que le chateau même.

Les anciens bâtiments sont distribués de manière que les deux sexes y ont chacun leur quartier séparé. Chaque quartier a ses ouvriers réfléchis, dortoir, cour et préaux. Ils sont disposés pour y recevoir quatre cent cinquante mendiants; cependant, depuis l'époque de l'établissement jusqu'à

^a C: enfans de cet hospice.

^b Niet bij C.

^c Niet bij C.

^d Niet bij C.

^e Cesuur van 6 regels.

^f Cesuur van 19 regels.

^g De paragraaf over het depot de Mendicité komt niet voor bij C.

celle de la retraite des français, le nombre des détenus, qui a toujours passé deux cent, n'a jamais atteint celui de deux cent cinquante.

Le bâtiment neuf comprend le vestiaire, la lingerie, des infirmeries séparées pour tous les genres de maladies, une pharmacie, des salles de bain et un oratoire.

L'un et l'autre bâtiment étaient dans le meilleur état à la fin de 1813, mais la malveillance des habitants du voisinage profitant du désordre, que les événements de la guerre ont produit, s'est attachée à les détériorer. Cette établissement était dirigé par un directeur particulier qui avait son logement dans la maison.

Un officier de santé, un pharmacien, un prêtre aumônier, un économiste, une cuisinière, une lingère y étaient attachées, ainsi que des chefs d'atelier, des infirmiers et autres employés au service du dépôt. Ils étaient tous salariés par le gouvernement.

Des détenus, femmes et hommes, quelques uns étaient occupés à maintenir en propreté toutes les places de la maison, d'autres servaient d'aide de cuisine et de magasin. En général les femmes et les enfants étaient employés à la filature et au tricot; les hommes à la préparation de la laine et à la tissure de couverture de lit et des étoffes qui servaient à la confection de leur vêtements. Ils étaient bien couverts, couchés séparément, bien nourris, et entretenus proprement.

DÉPARTEMENT DE LA MEUSE INFÉRIEURE

Renseignements demandés par la circulaire de Son Excellence le Commissaire Général de l'Intérieur, en date du 23e mai 1815, sur les chemins qui n'ont pas été classés par le Gouvernement français.

routes classées que les chemins traversent ou aux quelles ils aboutissent	indication des chemins de grande communication	longueur	largeur commune	nature du sol	villages qu'ils traversent	villes aux quelles ils aboutissent
chemin aboutissant aux routes de Bruxelles à Liège et de Liège à Bois-le-Duc	de St. Trond à Tongres par Looz	20014.m00c	6.m00c	argilleux, sablonneux et marécageux par parties	Bommershoven, Grand Looz, Looz, Houperlingen	Tongres et St. Trond
idem	d'Orey à Tongres	8894m	6m	terre franche	„	Tongres
chemin aboutissant aux routes de Bruxelles à Liège et de Liège à Bois-le-Duc	de St. Trond à Hasselt	16000m	6m	marécageux	Herk St. Lambert, Alken Zeperen Ordingen	Hasselt et St. Trond

observations générales

Le chemin de St. Trond à Tongres par Looz sert de communication entre les communes qu'il traverse et au transport des productions du sol dans l'une et l'autre de ces villes, il n'est pas fréquenté par le gros roulage.

Ce chemin est construit en terre; en quelques endroits il est presque impraticable en hyver. Le mode d'entretien est le même qui est suivi pour la réparation des chemins vicinaux par prestation ou corvée.

Il n'y a eu aucun projet conçu pour l'amélioration de ce chemin sous le dernier gouvernement; la construction de la chaussée en pavé de Heers à Tongres, s'embranchant sur celle de Bruxelles à Liège, arrêtée en 1811 et adjugée en 1813, rendait le chemin de St. Trond à Tongres par Looz inutile quant à la communication de l'une à l'autre de ces deux villes. Les communes que ce chemin dessert abondent en grains, fourrages et bestiaux.

Le chemin d'Orey à Tongres est parcouru par le gros roulage par les diligences et autres voitures qui se dirigent de St. Trond sur Maestricht par Tongres.

Comme ce chemin ne traverse aucun village, on ne s'est point occupé de son entretien depuis un temps immémorial, de sorte qu'il est enfoncé et diversé en plusieurs endroits; il a été construit en cailloutis sous le règne d'Auguste Empereur des Romains; on voit encore des vestiges de son encaissement. On n'a point jusqu'à présent conçu de projet pour son amélioration. Par la construction de la chaussée de Heers à Tongres ce chemin deviendrait inutile et sa réparation deviendrait dispendieuse attendu qu'il n'existe point de gravière dans les terrains environnants et que son tracé devrait être rectifié. Les terres, qui l'avoisinent, sont assez fertiles; elles produisent toute espèce de grains et de fourrages.

Le chemin de St. Trond à Hasselt est la seule grande communication entre ces deux villes.

Le mode de son entretien est le même que celui suivi pour la réparation des chemins vicinaux, mais comme le sol de ce chemin est généralement marécageux et qu'il n'y a ni pierres ni cailloutis dans les environs, il est presque impraticable en hiver.

Ce chemin dans sa direction actuelle n'est point susceptible d'amélioration à cause de ses bas fonds où les eaux pluviales demeurent en stagnation presque toute l'année faute d'écoulement.

Pour être praticable dans toutes les saisons par le gros roulage il devrait être reconstruit à neuf dans une nouvelle direction et pavé, ce qui occasionnerait une dépense considérable.

Le terroir des communes qu'il depart, produit toute espèce de grains et fourrages.

routes classées que les chemins traversent ou aux quelles ils aboutissent	indication des chemins de grande communication	longueur	largeur commune	nature du sol	villages qu'ils traversent	villes aux quelles ils aboutissent
chemin aboutissant à la chaussée de Diest à Louvain et à la Route de Maestricht à Venlo	de Diest à Maestricht par Hasselt & Bilsen	55000m	6m	argilleux, sablonneux et marécageux par parties	Halen, Herk, Hasselt et Bilsen villes Kermpt, Curange, Diepenbeck, Beverst, Waltwilder, Moperlingen et Veltweselt villages	Maestricht et Diest

observations générales

Le commerce de lin, chanvre, huile etc., qui se fait entre Louvain et les villes des bords de la Meuse par Hasselt, rend la partie de ce chemin, comprise entre cette ville et Diest, assez fréquenté par le gros roulage dans la bonne saison. De Hasselt à Maestricht il n'est propre qu'à la communication entre les communes qu'il dessert et au transport de denrées dans les villes auxquelles il aboutit.

Ce chemin étant considéré comme chemin vicinal est entretenu d'après le même mode des autres chemins vicinaux, mais faute de matériaux propres à lui donner de la consistance en hyver et dans les temps pluviaux, il est presque impraticable surtout entre Hasselt et Maestricht. On ne connaît aucun projet conçu par l'ancien gouvernement pour l'amélioration de ce chemin. Cependant la partie comprise entre Diest et Hasselt est de quelque intérêt sous les rapports commerciaux et militaires. Elle devrait être entièrement redressée, exhaussée et élargie dans plusieurs endroits, pavée ou garnie d'un bon encaissement en calloutis. Mais malheureusement ce travail deviendrait dispendieux à cause de l'éloignement des carrières et gravières. Les communes que ce chemin dessert ne présentent de ressources qu'en grains, fourrages et bestiaux.

Le présent tableau fait et dressé par le soussigné conducteur, chef des travaux et routes, pour être présenté à monsieur le commissaire du Gouvernement, délégué au Département de la Meuse Inférieure.

Hasselt, le 4 juin 1815
(signé) Languesse Père

JAARVERSLAG 1981

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

INLEIDING

Het voorbije jaar is voor het Sociaal Historisch Centrum bevredigend verlopen. 1981 heeft nieuwe perspectieven gebracht. Drie belangrijke ontwikkelingen dienen te worden aangestipt.

De ruimtelijke problemen, waarmee elke archief- en bibliotheekinstelling zo nu en dan worstelt, zullen het Sociaal Historisch Centrum niet boven het hoofd groeien. Aan de behoefte aan extra magazijnruimte kan worden voldaan door de zogenaamde St. Andrieskapel als archiefdepot te gaan gebruiken. Dit belangrijke monument, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van de kantoren van het Centrum, verkeerde sedert vele jaren in uiterst deplorabele staat. Sinds meer dan zestig jaar is er geen onderhoud aan gepleegd. Dank zij de medewerking van de Minister van Onderwijs, de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, het Provinciaal Bestuur van Limburg, het Gemeentebestuur van Maastricht, de Monumentenstichting Limburg en het Kerkbestuur van de St. Matthiasparochie kon een aanvang gemaakt worden met de voorbereiding van de restauratie en kwam de financiering van het bouwplan vrijwel rond. Er is goede hoop dat medio 1982 gestart kan worden met de restauratiewerkzaamheden.

In wetenschappelijk opzicht ontstond in 1981 voor het S.H.C. een heel aantrekkelijk perspectief. In maart berichtte de Minister van Onderwijs en Wetenschappen dat hij met voldoening had kennis genomen van de plannen om te komen tot een samenwerking tussen de Rijksuniversiteit Limburg en het Sociaal Historisch Centrum die kan leiden tot de uitbouw van ons instituut tot een wetenschappelijke instelling met een duidelijke functie binnen de universitaire gemeenschap. Hij heeft zijn medewerking toegezegd voor de eerste stappen naar intensieve samenwerking, namelijk het inrichten door het S.H.C. van een bijzondere leerstoel bij de R.L. op het gebied van de veranderingen in de samenleving in het verleden met accent op Limburg en aangrenzende gebieden en het tot stand brengen van een nauwe samenwerking op bibliothekair terrein. Tenslotte zijn ook enkele klemmende personeelsproblemen tot een oplossing gekomen. Dank zij de medewerking van de Minister van Onderwijs en van de Provinciale Staten van Limburg kwamen middelen beschikbaar voor het aantrekken van een derde archiefmedewerker in 1981. Deze personeelsuitbreiding maakt het mogelijk deze afdeling in de komende jaren zo te laten functioneren dat de werkzaamheden zonder de inschakeling van al te veel tijdelijke en ongeschoolde krachten kunnen worden uitgevoerd. Van veel belang is ook dat in 1981 in het kader van arbeidsplaatsenplannen extra medewerkers voor de afdeling onderzoek zijn verkregen, ook al

ging het nog om tijdelijk personeel. Deze versterking heeft het niettemin mogelijk gemaakt veel werkzaamheden in versneld tempo uit te voeren. Aan het einde van het verslagjaar bestond goede hoop dat een van deze krachten in vaste dienst kon worden genomen.

De oplossing van een aantal ernstige moeilijkheden en de reële perspectieven voor de toekomst, die door dit alles ontstaan zijn, wettigen het vertrouwen dat het Sociaal Historisch Centrum ook in de komende jaren zijn taak zal kunnen vervullen. Dat deze ontwikkeling mogelijk is geweest in een tijd van ernstige economische moeilijkheden stemt tot grote dankbaarheid jegens allen die hieraan hun medewerking hebben verleend.

BESTUUR

In het bestuur hebben zich enkele mutaties voorgedaan. Dr H. C. W. Roemen en Dr J. G. H. Tans namen in verband met de overschrijding van de statutaire leeftijdsgrens afscheid als leden van het Algemeen Bestuur. De heer Roemen heeft sedert de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum zitting gehad in het bestuur. Van 1949 tot 1976 is hij tevens lid geweest van het Dagelijks Bestuur, de laatste vier jaar als vice-voorzitter. Dr J. G. H. Tans heeft bijna tien jaar zitting gehad in het Algemeen Bestuur. Hij heeft zich bijzonder bezig gehouden met de relaties tussen de Rijksuniversiteit Limburg en het Sociaal Historisch Centrum. Het bestuur is beide heren zeer erkentelijk voor de grote inzet, waarmee zij de belangen van het Sociaal Historisch Centrum hebben behartigd. De heren Cornips, Debats, 't Hoen, Loos, Niesen, Stuffken, Van der Woude en Bronzwaer aanvaardden een herbenoeming voor de termijn van vijf jaar. Het is verheugend dat zij bereid bleken hun waardevolle inbreng nog geruime tijd te verlenen. Vier vakatures konden om uiteenlopende redenen nog niet worden vervuld.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 19 januari, 18 mei en 18 december. Tijdens deze vergaderingen werd, behalve over de jaarstukken en het investeringsplan, vooral gesproken over de restauratie van de Andrieskapel. Het bestuur was zeer verheugd te vernemen dat de Minister van Onderwijs en Wetenschappen zich in beginsel bereid heeft verklaard een bedrag van één miljoen gulden voor de restauratie en inrichting van de kapel beschikbaar te stellen. Daarnaast zal een aanzienlijk monumentensubsidie ter beschikking komen. Voor de restauratie zal ook het Sociaal Historisch Centrum een bescheiden bijdrage moeten leveren. De daarvoor benodigde middelen zijn intussen door partikulieren ter beschikking gesteld. Vanwege de langdurige

voorbereidingstijd van het restauratieplan kunnen deze gelden niet in hetzelfde jaar worden besteed als waarin zij zijn verworven. Dientengevolge zijn zij tijdelijk in een apart fonds, de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum, ondergebracht. Het bestuur van deze stichting heeft intussen formeel aan het Sociaal Historisch Centrum de middelen aangeboden voor de aankoop van de gronden en de in slechte staat verkerende opstallen. Het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum heeft deze schenking in dank aanvaard.

Voorts is uitvoerig gesproken over de samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg. De discussie heeft gehandeld over de uitvoering van de plannen in dit opzicht, waarmee Dr A. Pais, Minister van Onderwijs en Wetenschappen, zich op 30 maart 1981 gaarne akkoord had verklaard. De bij deze gelegenheid getroffen besluiten zullen hierna onder het hoofd Samenwerking worden gereleveerd. Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 30 maart, 29 september en 1 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van Algemene Bestuursvergaderingen ook bezig met de systematiek van de controle op het ziekteverzuim, waarvoor het pensioenfonds richtlijnen had gegeven, personeelsaangelegenheden verband houdend met de arbeidsplaatsenplannen, de inrichting van een bijzondere leerstoel, de jaarstukken van de Stichting Vrienden en de bestuursamenstelling.

Intensieve contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, sekretaris en directie waren frekwent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

In de samenstelling van het vaste personeel is in 1981 één wijziging gekomen. Op 1 augustus trad mevrouw A. M. L. van Someren in dienst als archiefmedewerkster. De grote subsidiënten hadden eind 1980 toestemming gegeven tot aanstelling van een derde archiefmedewerker. De feitelijke indiensttreding kon pas plaats vinden nadat de opleiding aan de Rijksarchiefschool was voltooid.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van medewerkers in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel en in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. Daardoor kon een groot aantal werkzaamheden versneld worden uitgevoerd. De bibliotheek kreeg hulp van een zevental per-

sonen die gezamenlijk 3,4 manjaren werkten. Daartoe behoorden twee medewerkers met een voltooide opleiding aan de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie, zodat bijna de helft van de additionele activiteiten door vakbekwaam personeel kon worden verricht. Bij het archief waren zeven personen in voornoemde regelingen werkzaam, die tezamen 2,8 manjaren volmaakten. Ook hier kon soms vakbekwaam personeel worden aangesteld, dat bij de ordening kon worden ingeschakeld. De anderen waren grotendeels belast met schoning van archieven en magazijnwerk. De algemene dienst had hulp van zes personen. Zij werkten 3,9 manjaren. Bij het onderzoek waren zes personen ingeschakeld (4,5 manjaren), waaronder drie met een voltooide academische opleiding.

Ogenschijnlijk zijn er bij de bibliotheek en het archief veel mutaties geweest, waardoor de gemiddelde duur van de werkzaamheden gering was. Gelukkig bleek dat niet helemaal het geval te zijn. Slechts één tijdelijke kracht is minder dan zes maanden gebleven. De overige korte perioden zijn ontstaan doordat regelingen uit 1980 nog enkele maanden in 1981 doorgelopen hebben of tijdelijke krachten in de tweede helft van het jaar in dienst traden. Overigens ligt hier wel een probleem. De inwerktijd voor tijdelijke medewerkers is vaak niet gering. Wanneer zij spoedig vertrekken is het rendement beperkt.

Een grotere moeilijkheid is sedert 1979, dat het effect van tijdelijk werk voor de geplaatsten afneemt. Tot medio 1979 slaagden zij er bijna steeds in vast werk te vinden direct na de periode, waarin zij bij het Sociaal Historisch Centrum ervaring hadden opgedaan. De steeds toenemende werkloosheid heeft echter tot gevolg, dat de mogelijkheid vast werk te vinden afneemt. In 1981 kon slechts 30% van de in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel geplaatsten tijdens of onmiddellijk na afloop van hun inwerkperiode ander werk te vinden. Een klein aantal vond korte tijd na afloop van hun arbeidstijd bij het Centrum een baan. Bijna de helft viel echter terug op de W.W., ondanks allerlei inspanningen om ook voor hen een arbeidsplaats te vinden. Hoewel uit een onderzoek van de Provinciale Raad van het Jeugdbeleid Limburg, het Distriktsburo voor de Arbeidsvoorziening in Limburg en de Provinciale Commissie voor de (Jeugd)werkloosheid is gebleken dat het percentage plaatsingen bij het Sociaal Historisch Centrum aanmerkelijk hoger is dan het gemiddelde, werkt deze ontwikkeling toch demotiverend. Het wordt moeilijker de jonge mensen het gehele jaar gekonsentreerd te laten werken. Hun animo om naast het werk ook nog een cursus te volgen loopt terug.

Sedert 1 januari 1980 is de organisatie van het bureau gewijzigd. Er zijn thans vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de personeelssamenstelling als volgt:

- Mevr. Drs E. C. M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Dr J. C. G. M. Jansen, directeur
- Drs L. H. M. Kreukels, hoofd onderzoek
- W. A. A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M. C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. H. H. M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. E. M. Schilder, algemene dienst
- Mevr. A. M. L. van Someren, archief
- Mevr. M. H. H. E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- M. I. M. A. Wijnen, archief

De diverse afdelingen kregen assistentie van de volgende personen:

- Algemene Dienst : A. J. W. M. Baars, L. J. Frints, A. Meyer, H. E. Monfrance, E. L. G. H. Smeets en N. H. J. Soeters,
- Bibliotheek : J. M. L. Bleeser, M. E. J. Charpentier, J. M. R. Delait, J. M. L. Habets, E. L. A. Huinen, A. M. L. G. Janssen en M. C. M. Sanders,
- Archief : A. H. Bleeser, J. Cox, F. G. H. M. Crutzen, M. J. G. M. Mommers, H. J. I. M. Rodolf, P. H. Thans en J. Vangangel,
- Onderzoek : Drs. J. J. F. van den Boogard, E. J. G. Boshouwers, J. W. G. M. Claessens, H. M. Janssen, M. Kellens lic. en Drs S. E. Minis.

Een belangrijk deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar 1981 bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. De erkentelijkheid van ons bestuur gaat uit naar de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau en de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven die deze arbeidskrachten beschikbaar hebben gesteld. De heren M. H. A. I. Schrammen, L. J. Lucassen en F. G. J. Jacobs verrichtten tijdens het verslagjaar wederom belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van archief, bibliotheek en algemene dienst. Dr J. F. R. Philips verricht sedert zijn pensionering onderzoekwerk.

Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

SAMENWERKING

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en kongressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds enkele jaren wordt er naar gestreefd dit soort tamelijk passieve contacten om te zetten in meer actieve vormen van samenwerking. Het jaar 1981 heeft wat dit aangaat vooral in het teken gestaan van de voorbereiding van kongressen, allereerst het Achtste Internationale Kongres over economische geschiedenis te houden in Budapest 1982. De op dit kongres te bespreken A en B thema's worden voorbereid middels nationale rapporten. Voor het thema A 1 'Large Estates and Small Holdings', een bespreking van de relatie tussen grondeigenaren en exploitanten van de Middeleeuwen tot de Nieuwe Tijd, heeft Dr Jansen een bijdrage geleverd onder de titel 'Heren en Boeren in Limburg 1150-1800'. De uitkomsten van dit onderzoek hebben mede tot grondslag gediend voor het Belgisch-Nederlands rapport. De bijdrage zal gepubliceerd worden. Voor het Nederlandse rapport over het thema B3 'Les mouvements longs' heeft dezelfde auteur een uitvoerige studie geschreven getiteld 'Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg'. De volledige tekst van deze studie is reeds in 1981 verschenen in de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Een samenvatting van dit artikel in het Engels zal nog worden gepubliceerd.

Ten behoeve van Engels-Nederlandse Kongres over sociale geschiedenis 1982 heeft de heer Kreukels een bijdrage voorbereid. Dit kongres zal door het Sociaal Historisch Centrum samen met de Vereniging voor Sociale Geschiedenis worden georganiseerd en van 1-3 april 1982 in Maastricht worden gehouden.

De toekomstige samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht van het bestuur gevergd. Er is aanzienlijke voortgang geboekt. In december 1980 hadden het College van Bestuur en de Universiteitsraad in beginsel ingestemd met een nauwe samenwerking tussen Sociaal Historisch Centrum en Rijksuniversiteit Limburg in de toekomst. De plannen zijn daarna voorgelegd aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. Deze heeft laten weten met waardering kennis te hebben genomen van de plannen en gaarne in te stemmen met de eerste konkretisaties. Voorlopig wordt gestreefd naar het vestigen van een bijzondere leerstoel vanwege het Sociaal Historisch Centrum bij de Rijksuniversiteit. De hoogleraar, die deze leerstoel gaat bezetten, zal zich bezig houden met het terrein van de veranderingen in de samenleving in het verleden in Limburg en de daaraan grenzende gebieden,

dat wil zeggen met de geschiedenis van de Limburgse samenleving in inter-regionaal verband.

Bovendien wordt gestreefd naar een harmonisatie van het katalogiseringssysteem van de bibliotheken van het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit. Dit zal inhouden dat het Sociaal Historisch Centrum automatische verwerking van het katalogusapparaat volgens het zogenaamde Pica-systeem zal invoeren. Dit systeem is ontwikkeld voor bibliotheken van universiteiten en hogescholen en de Koninklijke Bibliotheek en bij de R.L. in gebruik. In 1981 zijn besprekingen gevoerd over bibliothekaire samenwerking, die naar het zich laat aanzien binnen afzienbare tijd tot een raamovereenkomst tussen R.L. en S.H.C. zullen leiden.

Ook in ander opzicht is de samenwerking met het onderwijs verbeterd. Op de eerste plaats met het hoger beroepsonderwijs. Aan de M.O.-opleiding geschiedenis te Sittard van de Katholieke Leergangen verzorgt de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren een inleiding in de sociale en economische geschiedenis. Met de Nieuwe Lerarenopleiding te Sittard zijn contacten gelegd die er toe hebben geleid, dat het S.H.C. voor de geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek.

De sedert jaren ondernomen pogingen om voor het middelbaar onderwijs een leerproject over regionale geschiedenis op te zetten, zijn eindelijk met succes bekroond. De afdeling Maastricht van de Vereniging van Geschiedenisleraren heeft meegewerkt aan het opzetten van een lesprogram over de geschiedenis van de Limburgse mijnbouw. Het lesmateriaal, bestaande uit dia's en tekst, is in 1981 aan de scholen geleverd.

Een tweetal historische onderzoeken werd tesamen met landbouwkundigen uit Leuven en Wageningen voorbereid. Deze studies zijn vooral van belang voor de geschiedenis van het milieu. In beide gevallen werd door de landbouwingenieurs een beroep op het Sociaal Historisch Centrum gedaan. Ook in adviserende zin is aan onderzoekprojecten meegewerkt. Zo maakt de directeur deel uit van een begeleidingskommissie voor een onderzoek naar de waarde van munten in het verleden in West-Duitsland, dat aan de universiteit van Trier onder leiding van Prof. F. Irsigler wordt uitgevoerd. Bij de Rijksuniversiteit Limburg bestaat een commissie 'Historie R.L.', waaraan door het S.H.C. wordt meegewerkt. Ten behoeve van deze commissie zijn archivalia bijeengebracht en geordend en is een uitvoerige dokumentatie verzorgd over achtergronden van het totstandkomen van de Rijksuniversiteit in Limburg. Als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht heeft de heer Mes de publikatie van een zevental katernen in de reeks Maastrichts Silhouet bevorderd.

Op verzoek en in samenwerking met het 'Institut d'Education/Fondation Européenne de la Culture' van de universiteit van Parijs-Dauphine en het 'European Institute for Work and Society' (Maastricht) wordt door het S.H.C. onder de titel 'The experience of non-employment among workers on forced early retirement' een onderzoek verricht naar de ervaringen opgedaan met de vervroegde pensionering van mijnwerkers. Bijzonder verheugend was het dat een initiatief van ere-gouverneur L. Roppe in uitvoering kon worden gebracht. In samenwerking met het Provinciaal Archief en Documentatie Centrum (voorheen de Wetenschappelijke Bibliotheek Limburg) te Hasselt werd door de heer M. Kellens gewerkt aan de samenstelling van een 'Limburgs Biografisch Repertorium'. De heer Kellens is daartoe door het P.A.D. tijdelijk op het S.H.C. gedetacheerd.

Ook op het terrein van archivering en bibliotheekordering werd heel nuttig samengewerkt. Zo is het Sociaal Historisch Centrum vertegenwoordigd in de Archiefkommissie van het Bisdome Roermond. Deze kommissie streeft er naar verbetering te brengen in de verzorging van de parochiële archieven. Vervolgens heeft de heer Mes intensief meegewerkt aan de totstandkoming van een archievenoverzicht voor Limburg. In deze publikatie, waarvoor alle archiefinstellingen in onze provincie bijdragen leveren, zal een volledig overzicht gegeven worden van de voor onderzoek beschikbare archivalia. Met het Mijnmuseum te Heerlen werden afspraken gemaakt om gezamenlijk een permanente tentoonstelling over de sociale aspecten van de mijnbouw in Limburg op te zetten.

KONTAKTEN

Vanzelfsprekend werden de bestaande kontakten niet afgebroken. De relaties met de historische verenigingen bleven bestaan. Daar wordt een aantal bestuursfuncties vervuld. De heer Philips had zitting in het bestuur van de afdeling regionale geschiedenis van het Verbond van Historisch Onderzoekers, terwijl de directeur penningmeester is van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Bij zijn werkzaamheden als penningmeester werd hij op voortreffelijke wijze terzijde gestaan door de heer F. G. J. Jacobs. De directeur bleef zitting houden in de adviesraad van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Hij is voorzitter van de afdeling Cultuurconservatie van de Culturele Raad Limburg. Deze afdeling behartigt de belangen van archieven, musea, historische verenigingen en van organisaties op het terrein van milieu en landschap. De heer Mes is lid van de Commissie voor het Archievenoverzicht voor Limburg, voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en lid van de sectie geschiedenis van de C.B.C.B. te Maastricht.

Mevr. Van Someren is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Blerick en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Hasselt en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut. De heren Kreukels en Jansen hielden enkele voordrachten en lezingen. De samenwerking met pers, radio en televisie was intensief en leidde tot positieve resultaten. De regelmatige contacten met journalisten hadden een verdere toename van de berichtgeving tot gevolg over de werkzaamheden van het Centrum en de Maastrandse Monografieën via de regionale pers en de regionale radiostations in de beide Limburgen.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum vertoonden bevredigende uitkomsten. Evenals in 1980 was de exploitatie nagenoeg sluitend. De vermogenspositie onderging een verbetering tengevolge van enkele reserveringen. De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van *f* 415.000,—. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 van het provinciaal subsidie, hetgeen per saldo neerkwam op *f* 282.000,—. Het Rijk verleende bovendien een investeringssubsidie van *f* 23.360,—. Dit geld werd aangewend voor aanschaf en vervanging van apparatuur, inbraakbeveiliging en interne verbouwingen. De Minister van Economische Zaken heeft ruim *f* 10.000,— beschikbaar gesteld voor de uitvoering van een energiebesparingsproject. Bovendien hebben Gedeputeerde Staten een bijzonder subsidie van *f* 4.055,— verstrekt voor de aanschaf van boeken tijdens de veiling van de bibliotheek van Ir C. E. P. M. Raedts. Met dit subsidie werd het niet door het normaal provinciaal subsidie gedekt deel van de kosten van aankoop van ongeveer 500 boeken over de geschiedenis van de mijnbouw betaald. Van de Minister van Sociale Zaken werd bijna *f* 260.000,— ontvangen als vergoeding voor loonkosten voor tijdelijke medewerkers. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van *f* 5.000,— toevoegde, zodat het totaal neerkwam op *f* 30.000,—.

De overige inkomsten groeiden opnieuw. In totaal kwamen zij ongeveer

f 40.000,— hoger uit dan geraamd. De groei van de partikuliere bijdragen was niet helemaal structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een tamelijk groot aantal opdrachten kon worden uitgevoerd. Daardoor werd op deze post ruim f 10.000,— meer ontvangen dan geraamd. Ook voor 1982 is er een goed gevulde orderportefeuille. Een positief effect hadden ook de afspraken met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en steeg het bedrag aan ontvangen rentes verder. Helaas blijft het door de toenemende bezuinigingen bij de overheid nog onzeker of de financiële injectie die het instituut van partikuliere zijde kreeg, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen. Daarom zal overleg nodig blijven met het College van Gedeputeerde Staten en de overige subsidiënten om een structurele verbetering van de inkomsten te bereiken. Door de thans getroffen maatregelen is verzekerd, dat een eventuele aanpassing van de subsidiepercentages in alle rust kan worden voorbereid en geleidelijk doorgevoerd.

De financiële administratie vergde dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door Mevr. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De akountantskontrolle, werd wederom verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de provincie Limburg.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwenkompleks aan de Boschstraat te Maastricht. Dit kompleks is eigendom van de Stichting. Dit betekent, dat vergeleken met vroegere huisvestingssituaties veel onderhoud nodig is. Gelukkig kan het merendeel der werkzaamheden verricht worden zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werden twee vaklieden in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld. In het verslagjaar werden de onderhoudswerkzaamheden door hen op prijzenswaardige wijze verricht.

Talrijke vertrekken kregen een grote beurt. De derde verdieping werd geheel verbouwd. Tot voor kort waren daar een dozijn voormalige couchettes, die als werkruimten niet bruikbaar waren. Door het samenvoegen van verschillende ruimten is daar nu een zestal fraaie werkvertrekken ontstaan. Ook de gemeenschappelijke ruimten konden worden verbeterd. Achterstallig on-

derhoud van het pleisterwerk van de buitenmuren en van de plafonds werd ingelopen. Passende sanitaire voorzieningen zijn aangebracht. In de gerenoveerde ruimten heeft thans de afdeling onderzoek huisvesting gevonden.

Aan het einde van het verslagjaar werd op de parterre verdieping de kantine onder handen genomen. Na een zeer ingrijpende opknabbeurt is een voorziening tot stand gekomen, die het werkklimaat voor het personeel zeer aantrekkelijk heeft verbeterd. Voorbereidingen werden getroffen voor een renovatie van de entree. De inbraakbeveiliging is verbeterd door het uitvoeren van enige bouwkundige voorzieningen konform een advies van de Rijks- en Gemeentepolitie te Maastricht. Doordat alleen materialen hoefden te worden betaald, bedroegen de totale kosten van de opknabbeurt slechts *f* 10.000,— per vertrek.

Dank zij een extra subsidie van het Ministerie van Economische Zaken is het mogelijk geweest enige voorzieningen aan de centrale verwarmingsinstallatie aan te brengen. Van deze maatregelen wordt een daling van het gasverbruik met 30% verwacht. Zeer veel aandacht is besteed aan het tot stand brengen van een nieuw archiefdepot. Enkele grote aanwinsten hebben er toe geleid dat begin 1980 het depot aan de Boschstraat vol is geraakt. Op datzelfde moment werd de huur van het hulpdepot aan de Brusselseweg, dat enige jaren in reserve was gehouden, opgezegd. Naarstig is toen naar een nieuw hulpdepot gezocht. Het bleek mogelijk in Heer een voormalige koelcel voor groente en fruit te huren, waar een grote hoeveelheid archieven uitstekend beveiligd en redelijk geklimatiseerd enige tijd kon worden opgeborgen. Het hulpdepot kon worden ingericht met stalen archiefrekken, overgebleven uit de voormalige hulpdepots aan de Tongersestraat en de Brusselseweg. De huur is gelijk aan die van het oude hulpdepot Brusselseweg. De capaciteit van het nieuwe depot is iets groter dan die van het oude.

Op langere termijn biedt een hulpdepot echter geen oplossing. In samenwerking met vele instanties, zoals de Monumentenstichting Limburg, het gemeentebestuur van Maastricht, het Provinciaal Bestuur, de Staatssecretaris van C.R.M. en de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, zijn wij er in geslaagd plannen te ontwikkelen om in de Andrieskapel, op loopafstand van het kantoor, een tweede archiefdepot te vestigen. Aan het einde van 1980 was overeenstemming bereikt over de overdracht van de grond en de vervallen opstallen aan het Sociaal Historisch Centrum. Begin december 1981 werd bericht ontvangen van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen dat hij in beginsel bereid was voor een bedrag van een miljoen gulden bij te dragen in de kosten van restauratie, aanpassing en inrichting van het depot Andrieskapel. Kort na de jaarwisseling is bericht ontvangen van de Rijksdienst voor Monumentenzorg dat definitief monumentensubsidies tot een totaal bedrag

van anderhalf miljoen beschikbaar werden gesteld. Met deze subsidiëtoezeggingen zijn voldoende middelen bijeen om over te gaan tot de restauratie en aanpassing van het gebouw. Voor de inrichting is zoveel geld over, dat de eerste fase van de inrichting, nodig voor de berging van 2.500 m' archivalia, kan worden uitgevoerd. Ons bestuur zal nagaan of het mogelijk is de gehele inrichting ineens uit te voeren. Een zodanige werkwijze zou erg kostenbesparend zijn. De uiteindelijke capaciteit van het depot zal \pm 6.500 m' zijn. De restauratie zal worden verzorgd door de Monumentenstichting Limburg. Zij heeft voor dit projekt de restauratie-architect van de St. Servaas, Ir P. G. H. Satijn, aangetrokken, zodat een uiterst deskundig herstel van de kapel verzekerd is. Indien de voorbereidingen even voorspoedig blijven verlopen als tot nu toe, kan einde 1983 het tweede archiefdepot beschikbaar zijn. Dan zal de mogelijkheid tot het bewaren van historisch belangwekkend materiaal in totaal op tien kilometer komen, naar wij vertrouwen voldoende voor de rest van deze eeuw.

Opnieuw werd een bedrag ten laste van de exploitatierekening gereserveerd voor toekomstig groot onderhoud, dat niet in eigen beheer kan worden uitgevoerd en te zijner tijd moet worden aangevat. Een extra reservering ten gunste van dit fonds leek nodig, omdat binnen enige jaren waarschijnlijk grote kosten moeten worden gemaakt.

PUBLIKATIES EN ONDERZOEK

In de voorafgaande jaren is het tempo opgevoerd, waarmee onderzoeken worden verricht door een afdeling onderzoek in het leven te roepen en de medewerkers van deze afdeling voltijds met onderzoekwerk te belasten. Tot maart 1981 bestond de bezetting van deze afdeling slechts uit een gekwalificeerd onderzoeker, een tweetal hulpkrachten die gedurende meerdere jaren ondersteuning verleenden en een tijdelijke kracht, die assistentie verleende voor een projekt, waarvan de looptijd niet meer dan één jaar mocht zijn. Medio maart 1981 trad Drs J. J. F. van den Boogard in dienst in het kader van het 250-arbeidsplaatsenplan. Aanvankelijk werd hij op tijdelijke basis aangesteld. Verwacht mocht worden dat hij drie jaren in dienst zou blijven. Tegen het einde van het verslagjaar was de hoop gewettigd dat deze tijdelijke plaats in een structurele plaats zou worden omgezet. De aanwezigheid van een onderzoeker gedurende langere tijd heeft het mogelijk gemaakt een grootschaliger onderzoekprojekt aan te vatten. Gekozen werd voor uitvoering van een opdracht die al vele jaren geleden is verstrekt, namelijk het schrijven van

een studie over de geschiedenis van de landbouw in Limburg gedurende de twintigste eeuw. Omdat een uitvoeringstijd van drie jaar voor dit onderzoek wat kort leek, is aan de heer Van den Boogard gedurende één jaar in W.V.M.-verband een assistent toegevoegd in de persoon van Drs S. E. Minis. Per 1 juni 1981 kreeg de onderzoekafdeling nog een tweede uitbreiding doordat M. Kellens, licentiaat geschiedenis, ten laste van de Belgische overheid begon met de uitvoering van een projekt dat in het kader van de Maaslandse Monografieën was geëntameerd. Hij zal in de komende jaren werken aan het tot stand brengen van een Limburgs Biografisch Woordenboek, waarin korte, goed gedokumenteerde levensbeschrijvingen worden opgenomen van personen uit Nederlands en Belgisch Limburg die in het verleden belangrijke prestaties hebben geleverd.

Tenslotte heeft Dr J. F. R. Philips op basis van vrijwilligheid gedurende het gehele jaar bij het Centrum onderzoek verricht.

Deze aanzienlijke versterking van de onderzoekafdeling heeft er toe geleid dat de werkzaamheden veel sneller zijn verlopen dan verwacht. De moeilijkheid, ontstaan doordat de eisen van het management vertragend werkten op de voortgang van het onderzoek, kon volledig overwonnen worden. De opgave, die wij ons in het meerjarenplan gesteld hadden, kon ruimschoots worden gehaald.

Een zevental onderzoeken werd gepubliceerd, twee meer dan in 1980. In volgorde van verschijnen waren dit:

J. C. G. M. Jansen, Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579, in: 'Van der Nyersen Upwaert', een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan Drs M. K. J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg, Maastricht 1981, p. 127-136 (= Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 7).

Tekst van een voordracht gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de inname van de stad Maastricht door de hertog van Parma in 1579. In deze bijdrage worden de structurele oorzaken van de economische teruggang van Maastricht uit de periode 1580-1640 onderscheiden van de directe gevolgen van het beleg en de verovering van de stad in 1579.

J. F. R. Philips, Het geneeskundig staatstoezicht in Limburg 1865-1890, in: 'Van der Nyersen Upwaert', een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan Drs M. K. J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg, Maastricht 1981, p. 337-350 (= Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 7).

De oud-direkteur van het instituut bespreekt in deze publikatie de bijdragen, geleverd door het geneeskundig staatstoezicht aan de verbetering van het milieu in Limburg in de 2e helft van de 19e eeuw. Zij hadden vooral betrekking op de verwijdering van afvalstoffen en de verbetering van de kwaliteit van het drinkwater.

J. F. R. Philips, Het ontstaan van het moderne milieubewustzijn, Spiegel Historiae, jrg. 16, 1981, p. 179-184.

De auteur weerlegt de bewering dat milieubewustzijn een verworvenheid van het laatste decennium is. Hij wijst er op dat al in de 19e eeuw een heftig milieudebat is gevoerd naar aanleiding van de vestiging van grote industriële ondernemingen.

J. F. R. Philips, De problematiek van de regionale geschiedbeoefening met betrekking tot Limburg, De Maasgouw, jrg. 100, 1981, p. 87-94.

Een enigszins gewijzigde versie van een voordracht voor de werkgemeenschap lokale en regionale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek, gehouden op 14 november 1980 te 's-Hertogenbosch. In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de wijze, waarop in Limburg de regionale geschiedenis wordt beoefend. Een aantal plannen en projecten wordt nader geanalyseerd.

J. C. G. M. Jansen, De lange golven in de geschiedenis van Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. 26, 1981, p. 1-62. Tijdens het kongres van economisch historici te Budapest in 1982 zal een aantal nationale rapporten over veranderingen op lange termijn in de geschiedenis worden voorgelegd. Van de Nederlandse voorbereidingskommissie maakt ook de directeur van het Sociaal Historisch Centrum deel uit. Hij heeft aan de hand van een viertal lange golven, die in de geschiedenis van Limburg aangetoond kunnen worden, een studie geschreven onder meer omvattend een theorie van de samenhang tussen makro-economische en makro-sociale veranderingen in Limburg tussen 1320 en 1914. In overleg met de voorbereidingskommissie is dit nogal omvangrijke artikel integraal in de Studies gepubliceerd.

Geschiedenis van de Mijnbouw in Limburg. Onderwijsproject, eerste fase. Samenstellers Drs L. H. M. Kreukels en M. I. M. A. Wijnen. Diaserie met tekstboek. Eigen uitgave.

In samenwerking met een vijftiental docenten geschiedenis van scholen voor VWO in de regio Maastricht is in 1980 een begin gemaakt met het opzetten van een project 'Regionale Geschiedenis in het Middelenbaar en Voorberei-

dend Wetenschappelijk Onderwijs'. In dit kader is in 1981 een eerste dia-klankbeeld met toelichtende tekst gereedgekomen, bevattende lesmateriaal over de 'Geschiedenis van de Mijnbouw in Limburg'. Het lesmateriaal heeft bij de scholen veel belangstelling.

W. A. A. Mes, Inventaris van het archief van Henri de Beaumont's Metaalindustrie N.V. en voorgangers, gevestigd te Maastricht, 1883-1973, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. 26, 1981, p. 89-109.

Inventaris van het belangrijke en tamelijk volledige bedrijfsarchief van De Beaumont's Metaalindustrie. Het bedrijf van De Beaumont heeft behoord tot de eerste metaalverwerkende industrieën in Maastricht.

Een vijftal publikaties is in druk gegeven:

J. J. F. van den Boogard, Wijk 'De Percee'. Aangeboden voor publikatie in de reeks Maastrichts Silhouet. Verschijning omstreeks 1 mei 1982.

In 1866/67 is de vestinggordel in Wijk doorbroken om een verbinding naar het station te maken. Daardoor veranderde de functie van het stadsdeel Wijk. Het werd nu de toegangspoort tot Maastricht. Van den Boogard heeft de aanleg van de Percee tussen 1867 en 1890, de functie van de doorbraak en de sociale gevolgen voor de mensen die in deze omgeving woonden, beschreven.

J. F. R. Philips, Een terreinverkenning omtrent omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw.

Dit artikel van ongeveer 45 pagina's behandelt de moeilijkheden die zich voordoen bij het analyseren van migratiestromen in een tijdvak, waarin niet systematisch statistisch materiaal werd verzameld. Het geeft aan welke onderzoeksmogelijkheden er ondanks de heuristische moeilijkheden toch nog zijn. De studie zal worden opgenomen in het Liber Amicorum Edm. M. A. H. Delhougne dat in 1982 zal verschijnen.

J. C. G. M. Jansen, Long Waves in the history of Limburg. A survey. Een Engelstalige samenvatting van de hiervoor genoemde studie over de lange golven in de geschiedenis van Limburg. Oorspronkelijk was een publikatie van dit artikel tesamen met een tiental andere studies door Nederlanders ten behoeve van het Congres te Budapest voorzien. Doordat slechts een minderheid van de auteurs zijn bijdrage tijdig gereed had, is thans in een andere vorm van publikatie voorzien.

J. C. G. M. Jansen, *Heren en Boeren in Limburg 1150-1800*. Ten behoeve van het Internationale Congres voor Economische Geschiedenis te Budapest is voor het thema 'Large estates and small holdings' een Nederlands-Belgische voorbereidingskommissie gevormd onder voorzitterschap van Prof. Dr A. van der Woude. Van deze voorbereidingskommissie maakte ook de heer Jansen deel uit. Hij heeft een overzicht gegeven van de wijze waarop kleine boeren in de opeenvolgende historische fasen de economische problemen probeerden te overwinnen en de wijze, waarop grote pachters en grondeigenaren op deze evolutie reageerden. Over dit onderzoek is gerapporteerd tijdens de Dag van het Lopend Onderzoek in België op 7 maart 1981. De tekst zal in gedrukte vorm ongeveer 20 pagina's omvatten en in 1982 worden gepubliceerd.

J. F. R. Philips, *Stoombierbrouwerij De Keizer, v.h. Fa. N. A. Bosch, Maastricht*.

In het kader van onderzoeken naar industriële archeologie rekonstrueerde de auteur de geschiedenis van een der grootste brouwerijen te Maastricht, in de 19e eeuw opgericht en in 1970 opgeheven. Een aanzienlijk deel der bedrijfsarchieven bleef bewaard. Het artikel omvat een 15-tal pagina's en zal verschijnen in het tijdschrift 'Industriële Archeologie'.

De directeur schreef op verzoek van de redactie een aantal recensies ten behoeve van de Bijdragen en Medelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden. Door de achterstand in de verschijning van de BMGN zullen zij gedeeltelijk eerst in 1982 gepubliceerd worden. Drs Kreukels schreef een tweetal recensies in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis.

Met een aantal onderzoekingen is aanzienlijke vorderingen gemaakt:

L. H. M. Kreukels, *Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse mijnindustrie, 1900-1940*. Dissertatie.

Dank zij de omvangrijke hoeveelheid beschikbare bronnen kunnen de arbeidsverhoudingen in de Zuid-Limburgse mijnbouw bijzonder goed worden geanalyseerd. Zowel van de zijde van werkgevers als van werknemers is uitvoerige dokumentatie beschikbaar. Het onderzoek is aanvankelijk door de universiteit van Utrecht gefinancierd en later door Z.W.O. overgenomen. De afronding, die omstreeks de jaarwisseling van 1982-1983 is gepland, geschiedt via het Sociaal Historisch Centrum. De auteur heeft een deel van het concept aan zijn promotor voorgelegd.

L. H. M. Kreukels, Sociaal bewustzijn bij mijnwerkers.

Voordracht te houden op het Nederlands-Engels kongres over sociale geschiedenis in april 1982. In zijn bijdrage onderzoekt de auteur de oorzaken en achtergronden van fluktuaties in de organisatiegraad van arbeiders.

J. C. G. M. Jansen en W. van de Westeringh, 'Dat ging over zijn hout'. Overmatig gebruik van bossen in Limburg sedert de hoge Middeleeuwen. Bodemkundig onderzoek heeft uitgewezen dat de bodemvruchtbaarheid in sommige heel oude boscomplexen in Limburg erg tegenvalt. De beide auteurs stellen zich voor dit verschijnsel zowel op historische als op landbouwkundige gronden te verklaren uit overmatig gebruik van de bossen in het verleden.

J. C. G. M. Jansen, De omvang van de Joodse gemeenschap in Limburg, 1620-1808.

Studie van de omvang, de vestiging en mobiliteit van de Joden in Limburg in de 17e en 18e eeuw in de huidige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. De tekst is vrijwel gereed voor publikatie. Aan de hand van rekonstrukties van gezinssamenstellingen, overzichten van verblijfsduur, vestigingen en vertrekken van Joden wordt hun aanwezigheid in de Limburgse samenleving geplaatst tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkeling.

Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1914-1975. Uitgevoerd in opdracht van de L.L.T.B.

Duur van het onderzoek 2 à 3 jaar. Ter afronding van de studie over de landbouw in Limburg zou een boek over de geschiedenis van de Limburgse landbouw sinds 1900 moeten worden geschreven, waarin ook de grote veranderingen ten plattelande worden behandeld. Dit projekt is in 1981 aangevat door Drs J. J. F. van den Boogard die in het kader van een arbeidsplaatsenplan kon worden aangetrokken. Hij heeft assistentie gekregen van Drs S. Minis en R. van Drie, doktoraal-student te Utrecht. Minis werkt aan de geschiedenis van de landbouworganisatie; Van Drie neemt de historisch-geografische aspecten voor zijn rekening.

Monetaire ontwikkelingen 1450-1790. Als grensgebied had Limburg te maken met zeer vele soorten munten. De verhoudingen tussen de geldsoorten wisselden voortdurend. Inflatie en deflatie hadden in steden als Roermond, Venlo, Maastricht en Luik een wisselende intensiteit. Een bronnenuitgave met beknopte analyse van deze monetaire ontwikkeling vormt een grondvoorwaarde voor talrijke sociale en economische onderzoeken in Limburg. Een deel van het materiaal is verzameld.

Inmiddels is besloten ook gegevens uit Arnhem, Nijmegen en Aken in het onderzoek te betrekken. Duur van het onderzoek 3 jaar. Bewerker J. C. G. M. Jansen. Met Prof. H. van der Wee (Leuven), Dr E. van Cauwenberghe (Leuven) en Prof. F. Irsigler (Trier) werd afgesproken deze studie te coördineren met hun projecten betreffende België en het Rijnland. De Stiftung Volkswagenwerke heeft voor deze samenwerking gelden beschikbaar gesteld. Het bronnenonderzoek is gereed voor wat betreft Venlo, Maastricht en Luik en gedeeltelijk voor Tongeren. De bewerkingen via automatische dataverwerking worden in Trier uitgevoerd. Met de bewerking van het Limburgse materiaal is een aanvang gemaakt.

Vorbereidingen zijn getroffen voor een tweetal nieuwe onderzoekingen, die in 1982 gereed zullen komen.

J. C. G. M. Jansen, Jenever in opmars.

Vijftien jaar geleden is een hoeveelheid bronnenmateriaal verzameld over de enorme toename van het drinken van jenever en andere sterk alcoholische dranken in Limburg in de 17e en 18e eeuw. Geleidelijk aan zijn daar ook gegevens bijgekomen over de fabricage van gedistilleerd. Deze gegevens zullen worden uitgewerkt in een artikel in een bundel ter ere van Dr Mr H. H. E. Wouters, oud-archivaris van Maastricht.

L. H. M. Kreukels, Onderzoek naar het cultuurpatroon van vervroegd gepensioneerde mijnwerkers 1965-1980. Opdracht in het kader van het research-program of the culture of unemployment van het Europees Instituut voor Werk en Samenleving. Het deelonderzoek Nederlandse Mijnwerkers zal door Drs Kreukels worden uitgevoerd. Het gehele onderzoek staat onder leiding van P. Jallade te Parijs. Andere deelonderzoeken worden uitgevoerd te Milaan, Parijs, Berlijn en Birmingham.

Het is zeer verheugend dat na de afsluiting van de onderzoeken ten behoeve van het Congres te Budapest opnieuw studies met een internationaal karakter konden worden geëntameerd. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt de noodzaak van internationale samenwerking heel sterk. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking van dit beleid een belangrijke rol blijven spelen. Binnen het kader van dit internationaal vergelijkend onderzoek passen behalve de studie naar de leefwijze van vervroegd gepensioneerde mijnwerkers, het sociaal bewustzijn bij mijnwerkers, het monetaire onderzoek, alsmede een studie over de mogelijkheden om in een gesloten landbouwhuishouding veranderingen in de teeltechniek

tot stand te brengen. Deze studie wordt op instigatie van Dr Ir Kempeneers uit Leuven ondernomen.

BIBLIOTHEEK

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek ook in 1981 heel selectief te werk bij de kollektievorming. De hoeveelheid binnengekomen materiaal is in 1981 aanmerkelijk groter geweest dan in het voorafgaande jaar. Zij besloeg ongeveer 300 m' plankruimte. Van D.S.M., het N.K.V., de Unie B.L.H.P. en het Provinciaal Bestuur van Limburg werden zeer grote schenkingen verworven. Door aankoop verkreeg het instituut een belangrijke kollektie werken betreffende de geschiedenis van de mijnbouw verworven uit de kollektie van Ir C.E.P.M. Raedts.

Door ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiekriteria en afstoting naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand gereduceerd worden tot 9,6%. De omvang van de bibliotheek is thans ongeveer 1.975 m'. De boeken beslaan \pm 285 m', de brochures 120 m', de statistische publikaties 105 m', de naslagwerken, bibliografieën e.d. 65 m'. Het overgrote deel, 1.400 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken e.d.). Door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen wordt gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland teruggebracht dient te worden tot nul procent. Er is geen geld om voortdurend nieuwe bibliotheekdepots te bouwen. Ten departemente is ook met ons uitvoerig overlegd over de mogelijkheden de minder frekvent gebruikte literatuur onder te brengen in een centraal depot, dat in Amsterdam wordt gebouwd en over te gaan tot ontubbeling van weinig gebruikte kollekties, zodat uiteindelijk in Nederland slechts één of twee exemplaren van dergelijke boekwerken overblijven. De besprekingen over deze aangelegenheid hebben een moeizaam verloop gekend. Slechts enkele deelnemers aan het gesprek hebben zich positief opgesteld. Daarom is intussen besloten niet langer te streven naar een landelijk steunpunt, waar minder frekvent gebruikte literatuur kan worden opgeslagen, maar naar regionale steunpunten. In Limburg zou de Rijksuniversiteit het voortouw kunnen nemen bij het tot stand brengen van een regionale opvang van minder gebruikte literatuur. Dit nieuwe beleid past in de afspraken die reeds eerder werden gemaakt met de bibliothekaris van de R.L. om te streven naar een gezamenlijk depot in Limburg. Ons bestuur vindt het een goede zaak dat op langere termijn de mogelijkheid ontstaat kollekties, die voor het S.H.C. zelf van minder belang zijn,

maar die bewaard worden omdat zij in Nederland verder niet aanwezig zijn, door te schuiven naar een regionaal depot.

De gesprekken over centrale bewaring van minder frekvent gebruikte literatuur hebben ons bestuur aanleiding gegeven de oude ruilvereenkomsten met bibliotheken in Nederland nog eens kritisch te bekijken. Tot nu toe werden dubletten doorgestuurd naar andere bibliotheken in Nederland. Het gevolg is geweest dat daardoor juist verdubbeling van weinig gebruikte literatuur ontstond. Daarom wordt thans gestreefd naar ruilvereenkomsten met Belgische en Duitse bibliotheken. Wij krijgen van hen materiaal dat in Nederland ontbreekt en vangen manko's op die in de buurlanden bestaan. De overeenkomst met het KADOC te Leuven funktioneert optimaal.

Een regionale bibliothekaire samenwerking heeft personele konsekventies die veel moeilijker op te vangen zijn. Een beleid, gericht op het samenbrengen in een centraal depot van weinig gebruikte boekwerken, leidt tot extra-belasting voor het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. Overbodig materiaal kan slechts worden doorgestuurd naar een centraal magazijn, wanneer het adequaat beschreven en ontsloten is. Er moeten relatief hoge kosten gemaakt worden voor de titelbeschrijving van bestanden die hier niet bewaard worden. Het personeelsbestand zou ook in de nieuwe situatie afgestemd dienen te zijn op een aanzienlijke groei van de kollekties, onafhankelijk van de plaats waar zij worden opgeslagen. Te vrezen valt echter dat het feitelijk personeelsbestand afhankelijk zal worden van de omvang van de feitelijk aanwezige kollekties. Deze moeilijkheid klemt temeer, omdat het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. relatief heel gering is, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel. Gebleken is dat de kosten die hier voor bibliotheekbeheer gemaakt worden slechts één/vierde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zulke grote verschillen niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kunnen worden veroorzaakt.

Tenslotte vereist de samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland een deelnemen aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus. De ontdebbling dient immers via deze G.G.C. geregeld te worden. Op dit moment ontbreken daartoe bij het Sociaal Historisch Centrum zowel in het personele vlak als in materieel opzicht de middelen. In 1981 is een aantal gesprekken gevoerd die de hoop vestigen dat hierin eerlang tesamen met de bibliotheek van de Rijksuniversiteit kan worden voorzien. Verwacht mag worden dat in 1982 in het kader van een der arbeidsplaatsenplannen een medewerker beschikbaar wordt gesteld voor de automatisering van de katalogisering van de bibliotheek.

Ondanks de bescheiden mogelijkheden wordt opnieuw een aantal stappen gezet op de weg naar een volwaardige wetenschappelijke bibliotheekorganisa-

tie. Het bibliotheekbeheer wordt verzorgd door vier werkgroepen. De eerste, onder leiding van de bibliothekaresse Mevr. Drs Fleré, houdt zich bezig met de integratie van het katalogusapparaat; de tweede, o.l.v. Mevr. Okrogelnik Nagornik, draagt zorg voor het beheer der periodieken en statistieken; de derde wordt geleid door Mevr. Volkers en verzorgt de brochures, terwijl de laatste werkgroep de boeken en jaarverslagen ter hand heeft genomen, waarbij Mevr. Volkers hulp had van twee tijdelijke, geschoolde krachten. De werkgroep leidsters zijn geschoold en volledig gekwalificeerd. Een moeilijkheid is evenwel dat een der werkgroepen noodgedwongen geleid moet worden door een tijdelijke kracht, waardoor in deze sektor gemakkelijk stagnatie kan optreden. Door deze werkwijze wordt de ordening en beschrijving van het gehele bestand geleidelijk op nivo gebracht. In het verslagjaar zijn daarbij goede vorderingen gemaakt. De aanwas kwam - zoals voorheen - hoofdzakelijk tot stand via schenking. De aankoop had voornamelijk betrekking op een deel van de bibliotheek Raedts. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's e.d. naar sectoren over de jaren 1979-1981.

	1979	1980	1981
volkshuisvesting	3	6	6
handel, nijverheid, bankwezen	25	24	28
arbeidszaken	2	6	5
overheid, inkl. openbare nutsbedrijven	31	34	35
transport en vervoer	3	4	3
land- en tuinbouw	1	1	1
onderwijs, vorming	11	12	8
kultuur, recreatie	8	6	6
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	9	2	7
gezondheidszorg	8	9	8
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	2	3	2
archiefdiensten, wetenschappelijke instellingen	30	21	43
vrouwenbeweging	1	1	1
pers en uitgeverijen	-	-	4

Voor de lijst van schenkers zij verder verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

De mogelijkheden tot het inbinden respectievelijk kartonneren van bibliotheekmateriaal waren in het verslagjaar even groot als in het voorafgaande jaar. Derhalve kon, behalve de wetenschappelijke tijdschriften, die normaal voor bindwerk of kartonnering in aanmerking komen, een aantal boeken in betere staat worden gebracht.

De personeelssituatie is iets verbeterd ten opzichte van het voorafgaande jaar dank zij de inschakeling van medewerkers in tijdelijk dienstverband. Onder hen bevonden zich twee assistent-bibliotheekaresen, afgestudeerd aan de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie te Sittard. Een tweedejaars student van dit opleidingsinstituut heeft in 1981 een stage bij het Centrum doorgebracht.

ARCHIEF

In tegenstelling tot voorgaande jaren hoefden in 1981 geen omvangrijke archieven te worden overgenomen. In totaal werden 13 archieven verworven met een totale lengte van 86 meter. Daarnaast werden enige aanvullingen verkregen op reeds aanwezige fondsen. Zij hadden een omvang van 28 meter. De historisch meest interessante fondsen die werden verworven, betroffen de archieven van de voormalige zeepfabriek Hustinx te Maastricht, die teruggaan tot 1848, het grootwinkelbedrijf van Maussen te Wijk-Maastricht, waarvan documenten sedert 1887 werden overgedragen, de Sociëteit Berchmans te Maastricht en de Stichting Limburgs Beroepstoneel.

Gelukkig was het aanbod van archieven iets minder dan in voorgaande jaren; de beide archiefdepots zijn immers vrijwel volledig gevuld. Per saldo steeg het totaal aantal archief fondsen tot 325 met een totale lengte van 2.300 strekkende meter. De beschikbare ruimte voor de archieven in het depot Boschstraat was op 1 januari 1982 nog slechts enkele meters, zodat alleen de kleinere aanwinsten in dit depot konden worden geplaatst. De grotere aanwinsten moesten voorlopig in Heer worden ondergebracht in een hulpdepot. Om ruimteproblemen op korte termijn te voorkomen, is voortgegaan met herplaatsing, waardoor ruimte wordt gewonnen. Bovendien wordt er naar gestreefd de selectie en inventarisatie van archiefmateriaal zoveel mogelijk parallel te laten lopen aan de verwerving van aanwinsten. Daardoor kan elk jaar 50 m' ruimte voor aanwinsten beschikbaar komen. Op die wijze hopen wij te bereiken, dat de magazijnen nog tot medio 1983 ruimte bieden voor opvang

van fondsen die verloren dreigen te gaan. In verband hiermee zijn in het kader van de werkgelegenheidsverruimende maatregel extra medewerkers gevraagd, die zich vooral met deze selectiewerkzaamheden belasten.

Met de ordening van de archieven is zeer goede voortgang gemaakt, mede dank zij de personele versterking die de afdeling per 1 augustus verkreeg. Voltoid werd de inventaris van het archief van Henri de Beaumont's Metaalindustrie N.V. Deze inventaris, verzorgd door W. Mes, kon reeds gepubliceerd worden. M. Wijnen sloot de werkzaamheden aan de inventarisatie van het archief van de L.O.Z.O. en voorgangers af. Aan dit grote archief heeft hij enkele jaren gewerkt. F. Crutzen voltooide de beschrijving van de archieven van Pater J. Jacobs M.S.C. J. J. G. Luyten sloot de inventarisatie af van de archieven van Tegula N.V. aardewerkindustrie te Tegelen alsmede van de archieven van wijlen Ir F. C. M. Wijffels. Ook dit was een omvangrijk fonds. Gezamenlijk werkten alle medewerkers aan de inventarisatie van de archieven van een aantal instellingen voor sociale zorg te Borgloon, die enkele jaren geleden in de ruimten van het O.C.M.W. aldaar werden teruggevonden. Deze archivalia, die teruggaan tot het begin van de 15e eeuw, zijn van uitzonderlijke betekenis. Het fonds is op kontraktbasis ten behoeve van het O.C.M.W. geordend en intussen aan de eigenaresse terug gegeven. Een voorlopige inventarisatie van de archieven van Pater Remigius Dieteren kwam gereed. Voortgang is gemaakt met de beschrijving van de stukken afkomstig van de Stichting Hornerheide, een instelling uit de sfeer van de gezondheidszorg. De werkzaamheden aan dit fonds werden verzorgd door Mevr. Van Someren. M. Mommers werkte gedurende een deel van het jaar aan de inventarisatie van het archief van de Vaalser Textiel fabrieken.

Zeer goede voortgang is gemaakt met verbetering van de materiële verzorging van een aantal grote fondsen. J. Cox slaagde er in vijf maanden in de archieven van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, de Willem Sophie en een deel van de Nederlandse Mijnwerkersbond om te pakken in archiefnormaaldozen en deze van nieuwe etiketten te voorzien. Ruim de helft van de archivalia, bewaard in het depot Boschstraat, is thans optimaal verzorgd.

Dank zij de inspanningen van alle archiefmedewerkers is opnieuw een aanzienlijk deel van het archiefbezit goed toegankelijk geworden. Het is verheugend dat dit mogelijk is geweest, ondanks het feit dat veel tijd moest worden besteed aan het vervaardigen van een nieuw overzicht van het archiefbestand. Daaraan werd onder leiding van W. Mes met grote voortvarendheid gewerkt. De resultaten zullen in het Archievenoverzicht voor de Provincie Limburg worden opgenomen, dat eerlang zal verschijnen. J. Vangangel verzorgde hiervoor met de gebruikelijke akkuratesses een deel der administratie.

DOKUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid dokumentatie verzameld die noch tot het archief noch tot de bibliotheek van het S.H.C. kan worden gerekend. Een toenemende vraag naar juist dit materiaal was er mede oorzaak van dat de nodige afspraken omtrent de verzorging van deze kollektie werden gemaakt. Van de pamfletten is een trefwoordenlijst samengesteld. Het ordeningssysteem kan eventueel naar behoefte worden aangepast. De vele vaandels zijn in een aparte ruimte opgeborgen. Ons bestuur hoopt deze kollektie, die eigenlijk van museale aard is, eerlang in een museum te kunnen onderbrengen. Langdurige conservering is gewaarborgd. Verder is de opberging van het beeldmateriaal verbeterd. Alle foto's, affiches, albums en films zijn zorgvuldig gekonserveerd. Sedert het laatste kwartaal van 1979 is de materiële verzorging en de beschrijving van deze kollektie aangevat. Vooral de toenemende belangstelling voor industriële archeologie en de rol die het Centrum daarbij als dokumentatie-instelling te vervullen heeft, gaf aanleiding aan de foto's bijzondere aandacht te besteden. De verwerking van het beeldmateriaal is intussen zijn tweede fase ingegaan. De materiële verzorging is voltooid. De 5.000 foto's worden nu middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. De heer A. Bleeser werkt daar met grote voortvarendheid aan. In de toekomst zal nog heel wat spuurwerk nodig zijn om de beschrijvingen van al deze foto's te completeren.

De heer Jansen werkte mee aan de opbouw van een nieuwe documentaire kollektie. Op initiatief van de Universiteitsraad van de Rijksuniversiteit Limburg is een 'kommissie historie R.L.' opgericht, waarin ook de directeur van het S.H.C. zitting nam. De kommissie is ingesteld omdat de Universiteitsraad zich zorgen maakte over de beeldvorming die rond de oprichting van de Rijksuniversiteit Limburg is ontstaan. Binnen de kommissie is afgesproken dat door het Sociaal Historisch Centrum zoveel mogelijk dokumentatie wordt verzameld over de voorgeschiedenis van de universiteit. De in dit kader ondernomen acties zijn zeer succesvol geweest en hebben zelfs enkele complete archieven opgeleverd. Zij worden uiteraard beheerd door de afdeling archief en op de geëigende wijze geordend. Ten behoeve van de kommissie historie R.L. werden hieruit op kontraktbasis samenvattende, beredeneerde overzichten gemaakt, die kunnen worden beschouwd als voorstudies voor een groot onderzoek naar de voorgeschiedenis van de totstandkoming van de Rijksuniversiteit Limburg.

JAARBOEK

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een groeiende belangstelling. Hoewel in 1981 een verhoging van de minimum-bijdrage moest worden doorgevoerd die tot een twintigtal opzeggingen leidde, nam per saldo het aantal kontribuanten toch nog met enkele tientallen toe. Een aktie tot werving van kontribuanten heeft geleid tot de aanmelding van 35 nieuwe leden. Daarnaast kwam een aantal spontane meldingen voor. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. Door het toenemend aantal lezers moest de oplage tot 1.250 worden verhoogd. Aan het einde van 1981 was het XXVle deel van de Studies bijna uitverkocht. In dit deel waren drie bijdragen opgenomen. De directeur publiceerde een uitvoerige studie onder de titel 'Lange golven in de geschiedenis van Limburg'. Aanleiding tot het instellen van dit onderzoek naar de lange golven was een thema voor het Internationaal Congres voor Economische Geschiedenis 1982 te Budapest geweest. Ten behoeve van dit kongres zijn nationale rapporten opgesteld. In Nederland is dit gebeurd door een groep historici onder leiding van Dr R. Bos, destijds medewerker aan de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Daarnaast werd in het Jaarboek een 'Bedrijfs geschiedenis van Henri de Beaumont's Metaalindustrie N.V. te Maastricht' gepubliceerd van de hand van J. M. L. A. de Beaumont. De auteur, oud-direkteur van dit bedrijf, schreef deze studie om naast het bewaarde archief van de vennootschap dat hoofdzakelijk van boekhoudkundige aard is, een indruk te geven van het gevoerde directiebeleid. Een inventaris van de bewaard gebleven archivalia van Henri de Beaumont's Metaalindustrie N.V. werd verzorgd door de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum, W. A. A. Mes. Deze inventaris is als derde bijdrage in het Jaarboek 1981 opgenomen.

Aan het Jaarboek werd toegevoegd het Jaarverslag 1980 van het Sociaal Historisch Centrum. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door Drukkerij H. van der Marck & Zn. te Roermond. De omvang was 180 pagina's, hetgeen iets meer was dan de meest gewenste omvang. Het zesentwintigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg werd opgedragen aan Dr Remigius Dieteren O.F.M. vanwege zijn afscheid als medewerker van het instituut.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze Stichting uitgegeven wor-

den, verschenen drie boeken. Ook de belangstelling voor de uitgaven nam toe. Het aantal vaste afnemers naderde de 1.600. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in juni als deel 33:

A. Fl. Gehlen, Het notariaat in het tweeherig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichts notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweeherigheid over de stad (1292-1794), Assen 1981, XXVI + 330 pag. Oplage 700 ex.

In dit boek wordt allereerst aandacht besteed aan de notarissen die van circa 1300 af door de kapittels van Onze Lieve Vrouw en Sint Servaas instrumenta publica vervaardigden in bestuurlijke en gerechtelijke aangelegenheden. In de 16e en 17e eeuw werd dit kerkelijk notariaat een overwegend wereldlijke aangelegenheid. De inrichting van het Maastrichts notariaat in de laatste honderdvijftig jaar van het Ancien Régime is heel nauwkeurig onderzocht, waarbij de plaats, die de notarissen innamen in het stedelijk rechtsleven, wordt geschetst.

Van dit boek was op het einde van het verslagjaar bijna de helft van de oplage verkocht.

In september verscheen deel 34 in de reeks:

P. J. H. Baghus, De slag om de Roerdriehoek. Het Duitse bruggehoofd tussen Maas en Roer september 1944 - januari 1945, Assen 1981, XXVI + 274 pag. Oplage 3.150 ex.

Dit boek vergezelt de zegevierende geallieerden, houdt de vluchtende Duitsers in het oog en legt de teleurstelling van de Limburgers vast als de opmars aan hun grenzen in september stopt. Het werk toont, hoe de burgerbevolking het slachtoffer werd van een strategie, meer gericht op het verwerven van persoonlijke roem door generaals dan op het verdrijven van de Nazi-legers. Het schetst de ellende in het gebied tussen Maas en Roer, waar een statisch front met loopgraven ontstond en de dorpen door granaatvuur verwoest werden. Tenslotte volgt de auteur de Britten op de voet, die in januari 1945 de Duitsers in een tiendaagse veldslag dwongen de Roerdriehoek prijs te geven. Einde 1981 was 85% van de totale oplage verkocht.

Behalve deze twee delen in de gewone reeks verscheen ook een deel in de zogenaamde grote serie. Dergelijke boeken zijn steeds rijk geïllustreerd en worden gedrukt in een twee-koloms zetting. Het vierde deel in de grote serie verscheen in mei:

Etienne van Caster en Roland Op de Beeck, De Grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en -platen met persoonsvoorstellingen (13e tot 17e eeuw), Assen 1981, X + 228 pag. Oplage 1.100 ex.

Van alle kunstuitingen zijn de grafmonumenten het meest verwaarloosd. De

auteurs hebben met hun diepgaande studie naar grafzerken en -platen in West-Limburg pioniersarbeid verricht. Zij vonden een verrassende evolutie in de vervaardiging van deze monumenten terug. De voorstelling werd aanvankelijk door graving aangebracht. Later werd een uitsparingstechniek toegepast. De voorstelling werd in de late Middeleeuwen steeds rijker. In de Renaissance keerde men terug tot gestrengheid en gebruikte weer de goedkopere gravingstechniek. De uitgebeelde personen zijn steeds in kontemporaine kledij uitgebeeld, zodat het onderzoek grote cultuurhistorische waarde heeft gekregen.

Twee/derde deel van de oplage was eind 1981 bij kopers terecht gekomen.

De samenstelling van het Bestuur, de Redactie en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen.

De Raad van Advies vergaderde eenmaal, bestuur en redactie viermaal. De dames M. Mommers-Bakker en E. Schilder en de heer L. Frints verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door alle gepubliceerde werken persklaar te maken en de proeven te controleren. Mede dank zij de administratieve hulp, verstrekt door de heer N. Soeters, verliep de afwerking der activiteiten vlot en was ook de verkoop van publikaties bevredigend.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Er wordt regelmatig gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Speciaal de faciliteiten van de studiezaal worden gewaardeerd. Het aantal bezoekers wordt in onderstaande tabel weergegeven.

Jaren	Aantal bezoekers
1973	55
1974	76
1975	118
1976	153
1977	176
1978	172
1979	195
1980	181
1981	196

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan gegevens van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

De bezoekers komen de laatste jaren vaker terug. De frekwentie, die in 1976 en 1977 nog slechts twee bedroeg, nam sedert 1978-1979 toe tot vier bezoeken per gebruiker. In 1981 is het tot 4,3 bezoeken per gebruiker gekomen. Per werkdag werden de laatste jaren drie à vier bezoekers geteld. De begeleiding vergt daardoor aanzienlijk meer tijd en inspanning dan voorheen. Sedert 1978 moet in de studiezaal continu een toezichthoudend ambtenaar aanwezig zijn. Tot 1 augustus 1981 was daarvoor slechts een medewerkster in tijdelijke dienst beschikbaar. Hoe voortreffelijk haar taakopvatting ook was, toch hebben zich daardoor moeilijkheden voorgedaan. Van een tijdelijke kracht kan nu eenmaal niet verwacht worden, dat zij in staat is alle vragen te beantwoorden, die de onderzoekers stellen. Frekwent moest daarom een beroep gedaan worden op bijstand van stafleden, die daardoor achterstand opliepen bij hun eigenlijke werk. Het is daarom zeer verheugend dat Mevr. A. M. L. van Someren haar archivistische werkzaamheden weet te combineren met de dienstverlening in de studiezaal. Als archiefmedewerkster is zij in staat de gestelde vragen snel te vertalen naar de historische dokumentatie, die hier aanwezig is. Ondanks de gebrekkige opvang gedurende een aanmerkelijk deel van het jaar kon de dienstverlening in de studiezaal op het gebruikelijke hoge nivo worden gehouden. In overleg met het personeel is van 1 september 1979 af een nieuw rooster van werktijden opgesteld, waardoor het mogelijk werd de studiezaal ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze uitbreiding van de dienstverlening is vooral van belang voor de bezoekers, die van ver komen. Dit is het geval met ongeveer de helft van de gebruikers.

Overigens is het zeer verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep die hier langere tijd onderzoek doet. Een direkt gevolg van deze verandering is immers dat het gebruik van de archieven intensiever wordt. De wetenschappelijke betekenis van het verrichte onderzoek is daardoor toegenomen. De gebruikers maken minder gebruik van bibliotheekgoed, dat geleend kan worden en meer van uniek archiefmateriaal, waarvoor een langdurig verblijf in Maastricht nodig is. Diverse studenten maken grote kosten voor een langdurig onderzoek in Maastricht, ver van de universiteitsstad, waar zij studies volgen. Ook daaruit blijkt de stijgende belangstelling voor het hier bewaarde materiaal. De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1979	1980	1981
studenten en medewerkers van universiteiten of hogescholen	82	73	80
andere instellingen van onderwijs	50	51	72
instellingen en bedrijven	27	22	14
privé-belangstellenden	31	31	24
onbekend	5	4	8
totaal	195	181	196

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft in 1981 enige wijziging ondergaan tengevolge van de start van een studierichting geschiedenis aan de N.L.O. te Sittard. Bijna 80% van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan instellingen van hoger beroeps-onderwijs. Gemiddeld behoorde in de jaren tussen 1976 en 1981 43% van de bezoekers tot de categorie studenten en medewerkers van universiteiten en hogescholen. Tot de 24% van de gebruikers die aan andere instellingen van onderwijs studeert, behoort een toenemend aantal jongeren dat avond- of dag-onderwijs volgt aan een lerarenopleiding. Het aandeel van de 'liefhebbers' was iets lager. Het beliep in 1981 nog 12%. Deze groep is iets groter dan die van diegenen, die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengen. Het volgende overzicht geeft een beeld van de gebruikersgroep naar woonplaats.

	1980	1981
Maastricht	33	23
Overig Limburg	68	69
Overig Nederland	76	94
Buitenland	4	10
Totaal	181	196

De categorie studenten en medewerkers van universiteiten, hogescholen en M.O.-opleidingen maakt ongetwijfeld het meest intensief gebruik van onze diensten. Veelal bereiden zij een skriptie of dissertatie voor. Het leek derhalve zinvol speciaal voor deze categorie de herkomst en het studievak na te gaan. Zes instellingen waren met één bezoeker vertegenwoordigd, te weten de universiteiten van Pretoria, Diepenbeek, Leiden en Rotterdam, de T.H. in Aken en de H.T.P. te Heerlen.

Ongetwijfeld kwam dit omdat de specialisatie van onze bibliotheek niet aansluit bij de wetenschappelijke activiteiten van deze centra. De universiteit van Groningen leverde twee bezoekers, Tilburg, Leuven, Wageningen, de R.L. te Maastricht en de Vrije Universiteit te Amsterdam elk drie. Uit Eindhoven kwamen vier bezoekers, van de Universiteit van Amsterdam acht, van Utrecht twintig en van Nijmegen negenentwintig. De diverse instellingen voor hoger beroepsonderwijs leverden 52 bezoekers, merendeels van lerarenopleidingen te Sittard, Tilburg en Groningen.

Het leeuwendeel van de gebruikers, afkomstig uit de sektor van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast 45 historici kwamen nog zeven geografen, vijf cultureel-antropologen en enkele juristen, ekonomen, bouwkundigen, sociologen, landbouwkundigen en archeologen. Diverse andere disciplines zoals biologie, volkskunde, andragogie en kunstgeschiedenis zorgden voor telkens één bezoeker.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen steeds meer spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor het begin van de jaren zeventig, neemt af. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening, voor emancipatievraagstukken, waartoe ook de vrouwenbeweging is gerekend, voor industrialisatie, vormen van nijverheid, handel en prijzen neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1979	1980	1981
Sociale geschiedenis in het algemeen	35	38	26
Onderwijs en pers, vorming, jeugd	5	13	9
Emancipatie van bevolkingsgroepen	-	8	7
Gezondheidszorg	-	2	2
Arbeidsmarkt	4	7	3
Geschiedenis van het bedrijfsleven (w.v. geschiedenis van de mijnindustrie)	28 (12)	24 (15)	41 (12)
Herstructurering Zuid-Limburg	14	3	3
Handel en prijzen	-	-	6
Landbouw en ambacht	7	5	7
Industriële archeologie	5	3	5
Verkeer en vervoer	5	1	4
Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	6	6	18
Politieke partijen en stromingen	8	10	8
Verzet Nederland Tweede Wereldoorlog	4	4	4
Kunst en cultuur	7	9	5
Biografie	5	7	4
Historische geografie	2	2	6
Kerkgeschiedenis	8	9	6
Lokale geschiedenis	16	14	15
Historische demografie	7	6	8
Algemene onderwerpen	7	9	8
Onbekend	4	9	5

In het najaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van een zevental skripties:

De ontwikkeling van het woonhuis in het Stokstraatgebied te Maastricht gedurende de periode 1500-1973 / door M. G. M. Deckers-Hagemans. - Nijmegen : Katholieke Universiteit, 1980. - 38 p.
Met bijl. (skriptie 138)

Een onderzoek naar machts- en gezagsverhoudingen in de mijnstreek 1900-1975 / door Pierre Gielen. - Nijmegen : Katholieke Universiteit, 1981. - IV, 138 p.
Lit. opg. : 137-138 (skriptie 136)

Relaties tussen organisaties : een onderzoek naar de bestuurlijke vervlechtingen tussen diocesane organisaties in het bisdom Roermond in de jaren 1950 en 1963 / door Hans Hillebrand, Carolien Koopmans. - Nijmegen : Katholieke Universiteit, 1980. - 139 p. : ill., tek. (skriptie 121)

Maastricht 1748-1794 : studie van de maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkelingen in het Maastricht van de 2e helft van de 18e eeuw en de betekenis daarvan voor de hedendaagse stad / door René Miesen, Onno Zwart. - Eindhoven : Technische Hogeschool, 1981. - p. 4.11 : ill., tek. (skriptie 104)

Fabriekswoningbouw in Nederland : een voorbeeld : de veenkolonie Griendtsveen in de Peel / door Jos Pouls. - Nijmegen : Katholieke Universiteit, 1981. - 68 p. : ill. (skriptie 130)

Paul Haimon / door Mariëlle Wijers, Mechteld Wijgerinck. - Nijmegen : s.n., 1979. - 55 p.

De beroepsstructuur van Zuid-Limburg in 1796 / door Jean G. Th. M. Beyers. - V.U. Amsterdam, 1980. - 149 p.

Het was verheugend dat opnieuw een aantal onderzoekers bereid bleek het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal skripties remt het voortdurend herhalen af van feitelijk hetzelfde onderzoek door verschillende personen. Dit verschijnsel nam de laatste jaren, parallel met de explosieve groei van het aantal studenten bij de opleidingsinstellingen, nogal toe.

BESLUIT

Het jaar 1981 was voor het Sociaal Historisch Centrum redelijk voorspoedig. In meerdere opzichten werden nieuwe perspectieven geopend. Het meest belangrijke was ongetwijfeld de instemming die de Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft betuigd met een nauwe samenwerking tussen het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit Limburg. Ook de positieve reacties op de plannen tot renovatie en aanpassing van de Andriesskapel en het uitzicht op een aanmerkelijke uitbreiding van het personeelsbestand via structurele arbeidsplaatsen, toegewezen in het kader van het regionaal economisch beleid, stemmen tot erkentelijkheid.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut in deze tijd van be-

zuinigingen financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in materieel opzicht rooskleurig worden genoemd. Graag spreekt ons bestuur daarvoor zijn dank uit. Ook het werk vlotte. De groei van bibliotheek en archief was overeenkomstig de verwachtingen. Er kon worden ingelopen op achterstanden bij ordening, beschrijving en dokumentatie van het verzamelde materiaal. Het aantal publikaties was groot. De blijvende interesse, die derden aan de dag legden voor de hier aanwezige bronnen, wettigt bovendien de verwachting dat ook in de toekomst nog menige publikatie tot stand zal komen, waaraan het instituut een werkzaam aandeel had. Al met al was 1981 een jaar waar wij met plezier op terugzien.

BIJLAGE I

SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1981

Katholiek Dokumentatie- en Onderzoekcentrum	
KADOC	Leuven
Katholieke Universiteit Leuven	Leuven
Provinciale Dienst voor het Kunstpatrimonium	St. Truiden
N.K.V.	Amsterdam
Centrale Rabobank	Eindhoven/Utrecht
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (A.B.P.)	Heerlen
Centrum voor Sociale Woningbouw	Heerlen
D.S.M.	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat	Heerlen
Unie B.L.H.P.	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor	
Maastricht en Omstreken	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
L.L.T.B.	Roermond
Provinciaal Orgaan Welzijnsbevordering Limburg	
(P.O.W.L.)	Roermond
Provinciale Raad voor het Bejaardenbeleid	Roermond
Provinciale Groene Kruis	Sittard
Gemeentebestuur Vaals	Vaals
Mevr. Thérèse Cornips	Charneux (B)
Ir Kempeneers	Leuven Heverlee
M. Th. Jansen	Ravenstein
Prof. Dr W. Jappe Alberts	Voorst
A. P. Dalm	Heerlen
Dr Dijkstra	Heerlen
D. W. Jacobs	Heerlen
B. J. Visbeek	Heerlen
Mej. P. L. F. Janssen	Horst-Meterik
Drs J. Heerkens	Herten
Drs J. H. A. E. Cornips	Maastricht
M. P. M. A. van Heyst	Maastricht
Th. M. van Schaick	Maastricht
L. Lucassen	Meijel
Chris Peijmen	Ulestraten
A. M. A. van Gool	Venlo

BIJLAGE II

LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1981

882	Stichting Sociëteit De Berchmans te Maastricht, 1925-1980. (H. Lamkin, Maastricht).	1,4 mtr.
883	Stichting Beroepstoneel Limburg te Maastricht, 1947-1972. (J. P. W. Huinen, Maastricht).	3 ds.
884	Bond Jong Limburg, afd. Valkenburg, 1925-1934. (Ir M. W. E. E. Reinards te Gulpen).	1 ds.
885	Limb. Confectie Industrie (L.C.I.) te Heerlen, 1960-1980. (Hr Quaedvlieg, Mr F. P. J. Hustinx).	15 mtr.
886	H. L. L. Wishaupt te Maastricht, 1946-1959. (H. L. L. Wishaupt).	1 ds.
887	Hustinx Research Laboratoria N.V., voorheen Zeepfabriek Hustinx N.V. en Pierre Hustinx Stoomzeepfabriek te Maastricht, 1848-1975. (E. Hustinx).	12 mtr.
888	Comité Gedachtenismonument Oorlogsslachtoffers Maastricht, 1960-1978. (Drs J. H. A. E. Cornips, Maastricht).	1 ds.
889	Danbac Mintjens B.V. te Sittard, 1973-1980. (J. van Tiggelen, Mr E. P. C. M. Teeuwen).	40 mtr.
890	Maussen Wijk Grootwinkelbedrijf B.V., voorheen de N.V. Manufacturenhandel van W. H. Maussen te Maastricht, ca. 1887-1981. (Fam. Maussen, M. Mélotte).	15 mtr.
891	E. G. Courrech Staal te Maastricht, 1911-1968. (Mevr. G. C. Boersma-Courrech Staal, Emmeloord).	2 ds.
892	K.V.P. Centrale Sittard, 1947-1967.	2 ds.
893	U.B.L.H.P., kring Sittard-Geleen, 1962-1977.	3 ds.

894 Stichting Studie Positie Zuid-Limburgse Gemeenten te Wijnandsrade,
1967-1974. (A. J. M. G. Teheux, Gulpen). 3 ds.

AANVULLINGEN OP REEDS ONTVANGEN ARCHIEVEN

584 A.N.B.M., Heerlen. 2,5 mtr.

604 N.V. Bergerode. 6 ds.

751 Werkgemeenschap Limburg. 0,5 mtr.

821 A. P. Dalm. 1 mtr.

827 U.B.L.H.P., Heerlen. 10,5 mtr.

869 Stichting Hornerheide. 2 ds.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

ERE-VOORZITTER

IR C. E. P. M. RAEDTS (1949) Heerlen

DAGELIJKS BESTUUR

MR P. M. M. C. PALMEN, voorzitter (1968) Heerlen
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, sekretaris (1949) Maastricht
DRS J. H. A. E. CORNIPS, penningmeester (1954) Maastricht
P. C. A. 'T HOEN (1961) Eijsden
DR G. C. P. LINSSEN (1973) Roermond
MR A. A. RIJK (1973) Valkenburg
aan de Geul
DRS J. H. M. WIELAND (1979) Valkenburg
aan de Geul

ALGEMEEN BESTUUR

J. BREMMERS (1960) Sittard
MR N. W. J. G. BRONZWAER (1980) Weert
M. DEBATS (1972) Maastricht
J. H. ENSINCK (1965) Maastricht
DRS L. J. C. HORBACH (1975) Roermond
DRS A. J. HUTSCHEMAEKERS (1953) Roermond
DRS J. J. C. HUYBEN (1980) Kessenich (B)
DRS P. J. C. LEBENS (1949) Born
L. J. LUCASSEN (1975) Meijel
G. J. LOOS (1962) Maastricht
DRS B. C. M. E. NIESSEN (1979) Maastricht
DRS H. R. VAN OMMEREN (1972) Meerssen
DR IR J. STUFFKEN (1973) Heerlen
DRS P. C. TIELROOIJ (1967) Sittard
J. M. WEIJERS (1952) Heerlen
PROF. DR A. M. VAN DER WOUDE (1979) Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Landgraaf (1982)	Landgraaf
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Nuth (1950)	Nuth
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Schinveld (1951)	Schinveld
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venlo (1950)	Venlo
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Weert (1951)	Weert
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C.V. (1982)	Maastricht
Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Accountants- en Belastingadviesbureau Limburg (1978)	Roermond
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit's Chemische Fabrieken B.V. (1978)	Maastricht
Arbed s.a., Afd. Nederland (1978)	Roermond
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J.C. (1958)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Beaumont's Handel & Industrie B.V., De (1978)	Heerlen
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Bouwcoördinatiekantoor Drs Ruijters B.V. (1978)	Sittard
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen B.V. (1962)	Venray
Brouwerij 'De Ridder', Fa. Gebrs. Van Aubel (1957)	Maastricht
C en A Nederland (1978)	Maastricht
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Demy B.V. (1978)	Geleen
Drukkerij H. van der Marck en Zonen B.V. (1978)	Roermond
D.S.M., Bibliotheek Hoofdkantoor (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Eurohal Maastricht B.V. (1978)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Industriemaatschappij J. C. Bamford N.V. (1978)	Meerssen
Ingenieursbureau Jongen-Laura B.V. (1978)	Vlaardingen
Kleiwarenfabrieken Gebr. Laumans B.V. (1978)	Tegelen
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wylré
Koninklijke Fabriek van Tabakspijpen Elbert Gubbels & Zonen B.V. (1978)	Roermond
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek CV, Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Heerlen

Maasgrind- en Zandexploitatie 'Juliana', v/h Louis Muyres (1949)	Urmond
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht
Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Nelissen Aannemingsbedrijf B.V., J. P. A. (1978)	Venray
Nunhems Zaden B.V. (1978)	Haelen
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Publiciteitscommissie Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rank Xerox Manufacturing (Nederland) B.V. (1978)	Venray
Reisbureau Ebatours (1965)	Beek
Roosmalen's Transport en Handel Mij B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Slavenburg's Bank N.V. (1978)	Maastricht
Stienstra Roermond B.V. (1978)	Roermond
Technisch Bureau Vromen B.V. (1958)	Amstenrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Uitgeversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Maastricht
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Wagemans & Van Tuinen N.V., Artifort N.V. (1958)	Maastricht
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autodiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening, E. H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Algemene Bond van Werknemers (1958)	Heerlen
Alphonsianum, Bibliothecaris van het (1959)	Wittem
Architectenbureau Peutz B.V. (1974)	Heerlen
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht

Bibliotheek- en Documentatieacademie (1976)	Sittard
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en HAVO (1978)	Echt
Broeklandcollege voor HAVO en MAVO (1978)	Hoensbroek
Buro voor Stedebouw Maastricht Hoen-Ubachs- Roomans B.V. (1970)	Maastricht
Centrum voor Sociale Woningbouw C.S.W. B.V. (1961)	Heerlen
Clara-Feyschool (1978)	Simpelveld
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Hulsberg
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
'Europahuis in Nederland', Stichting (1978)	Bemelen
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen, Bibliotheek (1967)	Venray
Franciscanessen, Zusters (1979)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België, Departement Studie en Documentatie (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Hamont-Achel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentelijke Openbare Bibliotheek (1979)	Maasmechelen (B)
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Heemkring Heidebloemke (1979)	Genk (B)
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Beesel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (BRD)
Hoeselste Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Industrienschap Oostelijk Mijngedied (1964)	Heerlen
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Jongerencentrum 't Vloot (1978)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Economische Scholengemeenschap, Afd. MEAO-St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1964)	Schaesberg
Katholieke School voor MAVO Koningin Gerberga (1978)	Meerssen
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (BRD)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Lagere Technische School De Hamert (1978)	Wellerlooi-Bergen
Lagere Technische Streekschool en Middenschool Heythuysen (1978)	Heythuysen
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgs Landschap, Stichting Het (1982)	Venlo
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
MAVO-School Maria Regina (1978)	Blerick
MAVO St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)	Born
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Roermond
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Minderbroeders (1960)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal (1959)	Utrecht
Ministerie van Landbouw en Visserij (1960)	's-Gravenhage
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Museumvrienden van Rekem (1979)	Rekem-Lanaken (B)
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Normaalschool Humaniora, Zusters Kindsheid Jesu (1979)	Hasselt (B)
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Hulsberg
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Openbare Werken (1957)	Maastricht
Opleiding voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Oudheidkamer Horst e.o., Stichting (1978)	Horst
Oudheidkundige Dienst (1979)	Heerlen
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Procuratuur P. P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Roermond
Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)	Maastricht

Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)	Maastricht
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster i/W (BRD)
Rafaëlschool voor MAVO (1978)	Maasbracht
Rooms-Katholiek Atheneum en School voor HAVO Sophanium (1978)	Gulpen
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Huishoudschool St. Anna (1978)	Stein
Rooms-Katholieke MAVO Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke MAVO-School Vinkenhof (1978)	Venlo
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksopleiding voor Onderwijzers (-essen) (1978)	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg (1977)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO St. Antonius Doctor College (1978)	Kerkrade
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociale Academie (1978)	Sittard
Spaarbank Limburg (1970)	Venlo
Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten (1978)	Maastricht
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Stedelijke MAVO-School (1978)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Telefoondistrict Maastricht (1958)	Maastricht
Universiteitsbibliotheek, Economisch-Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vastelaovesgezelschap JOCUS (1979)	Venlo
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W. C. L. G. (1977)	Nieuwstadt
Aalsma, P. R. A. J. (1981)	Roermond
Aardening, Chr. J. M. W. (1981)	Beek
Abrahams, A. G. J. (1979)	Maastricht
Acker, B. M. J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W. A. M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
Aelmans, A. G. (1979)	Heerlen
Aerts, Mevr. M. L. (1979)	Munsterbilzen (B)
Alers, F. H. P. (1979)	Roermond
America, Dr G. G. J. (1973)	Amstenrade
Aretz, J. A. W. (1980)	Ubach over Worms
Arts, A. J. M. (1974)	Roermond
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H. A. M. (1974)	Vessem
Baerts, M. W. P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)	Maastricht
Baltis, C. H. J. M. (1974)	Weert
Baltus, C. J. (1975)	Rosmalen
Banens, Drs J. H. M. (1958)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)	Maastricht
Beckers, G. J. M. M. (1979)	Maastricht
Beckers, J. J. (1974)	Ubach over Worms
Beckers, P. B. H. (1982)	Heerlen
Beek, Chr. W. ter (1974)	Venray
Berden, Drs J. V. C. M. (1977)	St. Geertruid
Berebrouckx, H. A. R. (1979)	Ekeren (B)
Berger, Mr E. A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J. E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N. H. M. (1974)	Haelen
Bertens, Drs J. W. (1975)	's-Gravenhage
Bertrand, C. (1979)	Wylré
Betteray, Mevr. J. J. H. van (1979)	Haarlem
Beugels, J. J. P. (1982)	Amstenrade
Beijers, Drs J. G. Th. M. (1979)	Melick
Biggelaar, J. C. van den (1977)	Wintelre
Billekens, G. (1979)	Venlo
Bisschops, H. J. (1979)	Dedemsvaart
Bleus, J. (1981)	Broekom (B)
Block, Ed. J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H. A. C. (1966)	Zeist
Bloemen, M. (1979)	Kaulille (B)
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F. P. (1966)	Oldenzaal

Boersma, H. J. L. M. (1976)	Eijsden
Boersma, M. Th. L. W. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Boesten, H. M. P. L. B. (1979)	Buchten-Born
Bogman, B. (1974)	Brussel (B)
Bokken, H. J. M. (1979)	Thorn
Bollen, G. (1979)	Maasmechelen (B)
Bonnet, J. J. (1979)	Maastricht
Bönninghausen, Dr. Jur. A. Freiherr von (1974)	Willich-Anrath (BRD)
Boogard, J. J. F. van den (1981)	Maastricht
Boom, Th. M. P. M. (1982)	Roermond
Booms, W. (1978)	Nijmegen
Boonstra, B. P. A. (1970)	Rosmalen
Bos, Dr. R. W. J. M. (1974)	Ede
Bosman, Prof. Dr. H. W. J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr. J. L. J. (1974)	Nijmegen
Botman, S. G. J. M. (1974)	Sittard
Bots, Dr. A. C. A. M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J. G. T. (1967)	Simpelveld
Boven, J. H. H. van (1981)	Nuth
Boven, Mr. P. M. H. (1974)	Breda
Bovens jr., Th. (1979)	Maastricht
Brassee, Ch. J. P. (1973)	Waubach
Brassée, J. H. J. (1958)	Oirsbeek
Bremmers, M. J. (1974)	Roermond
Broens, J. W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, Mr. N. W. J. G. (1960)	Weert
Brorens, F. M. C. (1960)	Munstergeleen
Brouwer, Ir. J. F. H. (1979)	Heythuysen
Brouwer, G. M. A. de (1979)	Maastricht
Brouwers, E. H. (1974)	Klimmen
Brouwers, J. L. A. (1970)	Maastricht
Brouwers, P. C. M. (1975)	Utrecht
Buchem, G. J. van (1981)	Mheer
Bult, C. van de (1974)	Ransdaal
Can, Drs. A. J. M. L. van (1959)	Roosendaal
Castermans, W. P. (1979)	Maastricht
Chambille, Ing. H. (1974)	Valkenburg aan de Geul
Cillekens, Drs. C. M. H. (1978)	Maastricht
Claessen, W. A. J. G. (1981)	Steyl (Tegelen)
Claessens, Ir. J. M. M. (1979)	Maastricht
Claessens, Drs. Th. J. A. H. (1960)	Dommelen
Claessens, V. Th. J. (1982)	Wamel
Clermonts, Drs. E. (1982)	Leunen
Cluitmans, Drs. J. H. (1958)	Swalmen
Cobben, Drs. Ing. N. P. (1976)	Roermond
Coenen, Drs. H. L. M. (1973)	Moergestel
Coenen, L. W. (1958)	Hoensbroek

Cohlst, J. M. F. (1982)
 Collen, J. V. A. (1979)
 Colsen, J. H. M. (1959)
 Coops, H. Th. (1980)
 Cornelissen-Janssens, Mevr. (1979)
 Cornips, J. H. A. (1979)
 Corten, Alb. J. A. M. (1960)
 Corten, R. A. G. (1979)

Courtens, Dr N. G. M. (1974)
 Cox, Drs G. W. H. (1958)
 Cozijnsen, W. (1979)
 Creemers, P. L. W. B. (1982)
 Creemers, Th. (1979)
 Crolla, A. A. (1980)

Crolla-Baggen, de heer en mevr. A. M. G. (1964)
 Crombach, H. (1982)
 Crousen, Dr A. M. F. B. (1960)
 Crutzen, F. (1979)
 Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)
 Custers, M. H. (1979)
 Daamen, J. (1979)
 Daems, J. G. (1973)
 Daerden, A. (1979)

Daniëls, A. L. M. J. (1977)
 Darley, W. (1968)
 Debats, M. (1974)
 Debets, Drs R. M. C. (1974)
 Defesche, H. F. H. G. (1981)
 Defesche, Mr H. J. M. (1974)
 Delière, W. (1979)
 Delissen, Th. M. J. (1958)
 Derickx, J. W. M. B. (1982)
 Derkx, Th. J. F. (1979)
 Dewez, Dr J. Th. M. (1960)
 Diederens, Drs J. A. M. (1958)
 Diederiks, Drs H. A. (1973)
 Dierick, C. (1979)
 Dierick-Van Loo, M. C. G. (1977)
 Dieteren, H. (1971)
 Dieteren, J. W. (1964)
 Dieteren, P. E. M. (1982)
 Disch, A. J. M. M. (1974)
 Dister, H. M. J. (1979)
 Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)
 Dohmen, F. S. (1958)
 Donker, Mr J. G. (1974)

Vaals
 Hasselt (B)
 Venray
 Heerlen
 Brasschaat (B)
 Breda
 Heerlen
 Valkenburg aan de Geul
 Maastricht
 Goirle
 Maastricht
 Weert
 Maastricht
 Valkenburg aan de Geul
 Noorbeek
 Voerendaal
 Venlo
 Simpelveld
 Bunnik
 Leiden
 As (Niel) (B)
 Maastricht
 Membruggen-Riemst (B)
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maarssen
 Goirle
 Venray
 Vlijen
 Bocholtz
 Venray
 Venlo
 Sittard
 Zaandam
 Amsterdam
 Hechtel-Eksel (B)
 Stein
 Maastricht
 Spaubeek
 Ubach over Worms
 Maastricht
 Roermond
 Meerlo-Wanssum
 Heerlen
 Afferden

Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond
Dormans, E. H. M. (1979)	Munstergeleen
Drenth, J. H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. A. (1978)	Maastricht
Driessen, M. A. W. (1973)	As (B)
Dijk Regout, Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P. C. A. (1974)	Roermond
Engelen, C. F. M. (1979)	Sittard
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th. L. M. (1982)	Cuijk
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Erps, J. (1979)	Apeldoorn
Esser, Dr J. G. M. van (1981)	Roermond
Essers, H. (1979)	Maastricht
Evers-Bisschops, Mevr. W. (1979)	Utrecht
Eijck, Drs F. A. (1958)	Maastricht
Faessen, J. H. (1977)	Lomm
Feller, Drs J. C. (1979)	Grubbenvorst
Folbert, J. H. (1981)	Maastricht
Frankort, W. J. M. (1979)	Kerkrade
Franssen, F. S. (1980)	Schinveld
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frederikx, Drs L. L. M. (1980)	Maastricht
Frusch, H. J. M. (1960)	Kerkrade
Gadiot, G. M. H. J. L. (1980)	Delft
Gales, B. (1975)	Hulsberg
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Geenen, Drs W. (1982)	Wylré
Gelissen, Prof. Dr Ir H. C. J. H. (1958)	Wassenaar
Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Gerards, A. J. M. (1979)	Sittard
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick
Geurts, A. J. (1977)	Nijmegen
Geurts, J. H. J. (1974)	Nijmegen
Geux, A. J. (1972)	Helden
Ghelen, J. D. (1979)	Neerharen (B)
Gielen, Mej. G. F. M. (1973)	Meijel
Gielen, P. (1979)	Roermond
Gielen, P. M. P. J. (1978)	Nijswiller-Wittem
Giesen, J. J. H. (1979)	Venray
Gieskens, Drs J. H. H. (1960)	Sittard

Gillessen R. A., J. H. M. J. (1979)	Weert
Glaudemans, F. J. T. H. (1982)	Maastricht
Goes, Mej. H. M. (1974)	Maastricht
Gool, A. M. A. van (1964)	Venlo
Goor, P. C. H. van der (1979)	Echt
Goossens, H. M. H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P. J. (1969)	Melick
Graus-Koenen, Mevr. A. G. (1979)	Echt
Grimbergen, J. M. (1974)	Lelystad
Groneschild, O. (1979)	Epen
Grotens, A. H. P. (1974)	Nieuwenhagen
Grijsbach, Drs J. P. P. (1964)	Groenlo
Gulikers, J. H. J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J. M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J. A. K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haenen, N. H. V. (1978)	Eijsden
Haffmans, Mr F. M. A. (1958)	Helden
Hall, J. H. M. van (1960)	Eijsden
Hamelers, Ing. H. H. M. (1982)	Bunde
Hanckx, J. Th. F. G. M. (1981)	Maastricht
Hansen, Drs J. H. W. M. (1958)	Roermond
Hardy, L. V. H. (1958)	Heerlen
Harsin, Prof. Dr P. (1972)	Luik (B)
Hautvast, J. P. G. (1979)	Heerlen
Heggen-Schils, Mevr. M. B. M. (1960)	Maastricht
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongerens (B)
Heltzel, J. J. M. (1974)	Herten
Hendriks, A. J. G. (1975)	Kessel
Hendriks, Th. (1979)	Overpelt (B)
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Venlo
Hendrikx, Th. (1979)	Weert-Swartbroek
Hennekens, Drs W. J. J. M. (1966)	Maastricht
Henrar, A. F. (1975)	Maastricht
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P. J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C. G. (1979)	Heerlen
Heunders, J. H. F. S. (1979)	Maastricht
Heus, G. M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heijboer, Drs H. J. (1959)	Heerlen
Heijden, P. van der (1978)	Amsterdam
Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)	Maastricht
Heijen, Drs F. J. (1958)	Kerkrade
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade

Hillen, A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P. C. M. (1974)	Horst
Hoën, J. G. H. (1975)	Maastricht
Hogesteeger, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hommès, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)	Maastricht
Hoof, M. H. J. van (1974)	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A. (1958)	Roermond
Horn, H. K. F. ten (1981)	Maastricht
Houben, Drs C. J. M. (1974)	Roermond
Houben, G. L. (1982)	Buchten
Houben, Mr. H. (1982)	Roermond
Hout, J. H. M. van (1979)	Venray
Hout, Ir L. W. M. van (1974)	Doetinchem
Hövell tot Westerfliër, J. G. F. M. G. Baron van (1970)	Ohé en Laak
Hummel, R. P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A. J. M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F. P. J. (1958)	Maastricht
Huyben, Drs J. J. C. (1975)	Kessenich (B)
Huijs, Drs Th. P. M. (1978)	's-Gravenhage
Huijts, F. L. (1974)	Cadier en Keer
Impe, M. (1979)	Kermt (Hasselt) (B)
Jacobs, F. G. J. (1976)	Maastricht
Jacobs, H. M. A. G. (1969)	Hellevoetsluis
Jacobs, J. H. M. (1960)	Geleen
Jaegers, A. P. J. M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J. T. J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, A. (1975)	Oostrum
Jans, V. (1979)	Piringen (B)
Jansen, Drs P. C. (1974)	Amsterdam
Jansen-de la Haye, Mevr. A. (1979)	Lanaken (B)
Janssen, B. G. Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E. M. L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H. A. J. (1966)	Nederweert
Janssen, J. (1979)	Oirschot
Janssen, Drs J. A. J. (1974)	Nuth
Janssen, J. H. (1960)	Hoensbroek
Janssen, Drs J. P. (1982)	Obbicht
Janssen, J. P. H. M. (1979)	Nijmegen
Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)	Nijmegen
Janssen S. J., Prof. Dr L. H. (1974)	Tilburg
Janssen, Mej. P. L. F. (1975)	Meterik-Horst
Janssen, R. (1979)	Dilsen (B)
Janssen, W. P. M. (1980)	Maastricht
Jenniskens, Drs A. H. (1975)	Maastricht
Jennissen, H. H. (1976)	Meers-Elsloo
Jetten, J. M. A. (1982)	Sittard

Jong, Pater Dom. de (1968)
Jongen, H. (1979)

Jongen, J. M. G. (1979)
Jongh, A. de (1974)
Jonkergouw, A. E. L. (1979)
Joosten, J. (1979)
Joosten, J. J. J. G. (1979)
Jorritsma, H. H. M. D. (1976)
Jurriëns, Drs R. (1971)
Kamm, J. V. P. (1960)
Kappelhof, Drs A. (1977)
Kellen, I. (1979)
Kempeneers-Bosmans, Mevr. R. (1979)
Kempkens, P. H. (1979)
Kerckhoffs, Drs. J. H. H. (1974)
Kerckhoffs, J. H. L. (1974)
Kerkhofs, M. (1979)
Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)
Kessels, F. A. H. (1974)
Keijsers, G. (1979)
Keijsers, Dr L. L. J. M. (1981)
Keijsers, P. J. A. M. (1965)
Kirkels, L. (1979)
Klaassen, Drs W. J. M. (1974)
Klaassens, D. H. P. (1979)
Klep, Prof. Dr P. M. M. (1978)
Kleuters, Mej. M. H. (1959)
Kleutghen, A. (1979)
Kleijnen, H. A. J. (1958)
Klomp, J. A. H. M. (1974)
Knapen, Drs J. G. J. (1975)
Knipschild, W. A. (1982)
Knoors, H. J. (1979)
Knoors, J. A. (1972)
Kockelkoren, J. M. H. (1979)
Koelman, Drs J. B. H. (1979)
Kok, G. (1968)
Kokkermans, J. J. M. F. (1979)
Koldewey, J. (1982)
Korsten, Drs H. S. M. (1974)
Koster, J. (1976)
Kreijn, M. H. M. (1960)
Kuypers, Drs H. M. M. (1974)
Lardinois, P. M. J. P. (1975)
Lauwers, P. (1979)
Leclercq, R. M. F. M. (1981)
Leenders, Chr. (1973)
Lem, W. F. Th. (1969)

Borkel-Schaft
Zichen-Zussen-Bolder-
Riemst (B)
Heerlen
Maastricht
Sittard
Echt
Venlo
Amsterdam
Hulsberg
Maastricht
's-Hertogenbosch
Hasselt (B)
Hasselt (B)
Sittard
Spaubeek
Maastricht
Schimmert
Maastricht
Venlo
Kessel
Maastricht
Nijmegen
Meerssen
Alphen aan de Rijn
Venlo
Nijmegen
Roermond
Overpelt (B)
Roermond
Kerkrade
Uden
Maastricht
Roermond
Grevenbicht
Haalen
Heerlen
Borkel en Schaft
Eys
Utrecht
Venlo
Maasbracht
Brunssum
Heerlen
Maastricht
Beringen (B)
Stein
Maastricht
Maastricht

Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Poortugaal
Lendfers, J. M. (1972)	Putten
Lendfers, M. J. H. (1977)	Heerlen
Lesuisse, R. (1979)	St. Truiden (B)
Leunissen, H. J. (1980)	Voerendaal
Leunissen, H. L. (1981)	Maastricht
Leurs, Ing. C. J. P. (1974)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J. W. V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr A. S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Nuth
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Jabeek
Linssen, Drs C. A. A. (1962)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. H. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond
Locht, Drs B. J. (1977)	Echt
Loo, A. J. W. van (1982)	Klimmen
Loo, T. F. J. van de (1979)	Venlo
Loontjes, H. (1973)	Maastricht
Lucardie, Drs G. R. E. (1974)	Cuijk
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Gouda
Lucassen, L. J. (1971)	Meijel
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luthjens, Ir L. H. (1976)	Delft
Luyckx, P. M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs P. B. N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Maenen, Dr A. J. Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Mandemakers, J. C. M. A. (1981)	Venlo
Manders, W. G. A. (1974)	Meerlo
Mantel, J. L. (1977)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld
Martens, M. E. R. (1981)	Maastricht
Martens, M. J. M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijssen, Mr H. J. M. E. (1977)	Weert
Matti, Mr J. L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meerman, M. (1982)	Kerkrade
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meessen, H. L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Meiboom, A. (1982)	Nieuwenhagen

Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Pey-Echt
Meuwissen, Mr M. P. R. (1975)	Maastricht
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Meerssen
Meijsing, Mej. J. C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Michiels, G. (1979)	Lommel (B)
Michiels van Kessenich, Jhr Mr L. M. (1979)	Terhorst
Michielsen, J. J. M. (1981)	Geleen
Mingels, A. P. Y. M. (1982)	Maastricht
Minis, S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moclaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Mooren, L. W. H. (1981)	Linne
Moorer, W. T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulder, Ing. H. E. (1971)	Roermond
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H. J. M. (1976)	Oirschot
Narinx, J. M. G. (1979)	Maastricht
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Naus, J. M. A. M. (1979)	Sittard
Neer, F. C. J. van (1981)	Geleen
Neer, L. P. G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (BRD)
Nicolai, P. (1979)	Duras (B)
Nies, F. F. N. J. W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Nieste, H. M. (1982)	Maastricht
Niesten, J. J. C. M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof, C. (1960)	Hoensbroek
Nispen tot Pannerden, Jhr Drs H. J. C. M. van (1978)	Roermond
Nissen, P. J. A. (1980)	Nijmegen
Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)	Venlo
Notermans, Drs J. (1960)	Maastricht
Notten, J. G. M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nouwen, A. M. C. (1974)	Stramproy
Nusteling, Dr H. P. H. (1974)	Bemmel

Nijsten, G. (1978)
 Offermans, Drs J. P. L. G. (1981)
 Oldenbeuving, G. L. J. (1980)
 Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)
 Ommeren, Drs H. R. van (1973)
 Oojen, T. W. A. van (1981)
 Oomen, A. J. M. G. (1975)
 Op den Kamp, H. J. (1979)
 Op het Veld, A. J. G. (1975)
 Oppen, Mr M. A. W. van (1960)
 Ottenheym, C. J. C. (1958)
 Ottenheijm, Dr G. C. J. J. (1974)
 Oudenaarden, Drs J. J. C. (1974)
 Oudshoorn, R. (1980)
 Palmen, C. J. M. (1963)
 Palmen, Ir H. M. J. (1974)
 Palmen, J. Ch. (1963)
 Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)
 Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)
 Panhuysen, J. F. M. (1982)
 Parren, Drs H. P. C. M. (1974)
 Parren, J. H. (1979)
 Patelski, A. S. M. (1982)
 Paulussen, Mr J. (1958)
 Paulussen, J. M. H. H. (1960)
 Peeters, Drs J. G. H. (1958)
 Pelt, J. C. M. van (1980)
 Pelzer, Dr L. H. (1958)
 Penners, W. J. A. M. (1982)
 Pennings, Dr Ir J. G. M. (1979)
 Pernot, R. A. J. G. (1982)
 Perry, Drs J. (1976)
 Peters, H. W. J. R. (1976)
 Philippe, A. (1979)
 Piercy, Drs L. J. M. (1974)
 Pieters, H. (1981)
 Pluymaekers, L. (1974)

Pluijmen, L. J. H. (1979)

Poel, A. J. van der (1981)
 Poell, Drs W. A. G. (1974)
 Poeth, Mej. Y. G. M. J. (1975)
 Poncelet, G. (1979)
 Prevaes, P. (1980)
 Purnot, J. H. M. G. (1982)
 Puts, H. P. (1979)
 Puijtenbroek, Dr F. J. M. van (1974)
 Pijls, V. (1970)

Nijmegen
 Sittard
 Born
 Maastricht
 Bunde
 Klimmen
 Maastricht
 Munstergeleen
 Helden-Panningen
 Bemelen
 Maastricht
 Cadier en Keer
 Weert
 Maastricht
 Amstenrade
 Sittard
 Tervuren (B)
 Heerlen
 Bunde
 Beek
 Heerlen
 Roermond
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Boxmeer
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Holtum-Born
 Lemiers
 Sittard
 Nijmegen
 Beek
 Hasselt (B)
 Heerlen
 Stein
 Valkenburg aan de
 Geul
 Valkenburg aan de
 Geul
 Maastricht
 Ulestraten
 Tilburg
 Tongeren (B)
 Utrecht
 Cadier en Keer
 Rijswijk
 Tilburg
 Gouda

Quaedvlieg, Drs N. T. J. (1982)
 Ramakers, H. H. (1979)
 Remans-Bollen, J. (1979)
 Rensch, Mr T. J. van (1975)
 Resoort, A. P. (1981)
 Ritzen, G. J. H. (1978)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroek, Prof. Dr E. J. M. G. (1967)
 Roebroek, J. M. G. F. (1981)
 Roebroek, P. (1979)
 Roebroeks, J. W. M. (1975)
 Roeck, Dr F. (1979)
 Roelfsema, J. (1981)
 Roemen, Dr H. C. W. (1982)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E. M. A. (1979)
 Roomans, N. A. J. (1958)
 Roosen, Ir M. H. (1959)
 Roost, P. M. (1982)
 Ros, Joh. J. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)
 Roy, H. L. van (1975)
 Royen, E. J. G. van (1979)
 Rutten, Mr E. G. G. M. (1979)
 Rutten, F. (1979)
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr Mr G. A. M. J. (1960)
 Ruyters, Mevr. M. H. (1981)
 Rijcken, R. J. L. M. (1979)
 Rijk, Mr A. A. (1973)

Saes, Drs J. L. (1964)
 Sampers, F. J. W. A. (1960)
 Sanders, H. (1960)
 Sanders-Peulen, Mevr. D. E. M. (1979)
 Sandt- van de Venne, Mevr. T. van de (1979)
 Santvoord, J. H. M. van (1973)
 Scaf, A. (1964)
 Scaf, F. (1982)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorje, J. M. W. C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J. H. W. (1979)
 Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. O. A. Baron (1975)
 Schippers, R. M. G. (1968)
 Schlösser, Ir J. C. (1959)
 Schrammen, M. H. A. I. (1958)
 Schreuder, P. F. J. M. (1975)
 Schreurs, J. H. S. (1980)

Kerkrade
 Horn
 Genk (B)
 Maastricht
 Maastricht
 Eijgelshoven
 Nijmegen
 Utrecht
 Maastricht
 Schaesberg
 Nijmegen
 Zolder (B)
 Meerssen
 Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Maastricht
 Lanaken (B)
 Ittervoort
 Reuver
 's-Gravenhage
 Kerkrade
 Roermond
 Utrecht
 Maastricht
 Roggel
 Holtum
 Berg en Terblijt
 Oirschot
 Valkenburg aan de
 Geul
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Oirsbeek
 Helmond
 Weert
 Jutphaas
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 Rosmalen
 Ellecom
 Amstelveen
 Heerlen
 Maastricht
 Maastricht
 Venlo

Schreurs, Drs J. J. M. (1963)
 Schreurs, Mej. Maria J. J. G. (1973)
 Schreurs, J. W. J. (1976)
 Schreurs-Obers, Mevr. H. P. R. (1979)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)
 Schuffelers, P. (1982)
 Schümmer, P. C. H. (1976)

Schunck-Brouwers, Mevr. J. H. L. M. (1979)
 Schürmann, Fr. A. P. (1974)
 Schutgens, Drs C. H. G. (1968)
 Schutgens, N. H. J. (1966)
 Schwaten, H. M. M. (1975)
 Schwartz, Drs G. A. H. (1960)
 Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)
 Seems, J. H. B. (1974)
 Semmeling, R. J. J. (1982)
 Severens, J. J. (1979)
 Sillekens, J. P. H. (1979)
 Sillekens, Drs J. Th. (1972)
 Simonis, J. G. C. (1977)
 Sleebe, J. C. (1958)
 Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)
 Slootweg, G. J. (1980)
 Smeets, Mr C. G. (1979)
 Smeets, H. M. A. A. (1974)
 Smeets, J. H. (1979)
 Smeets, Ir J. J. W. M. (1982)
 Smeets, Prof. Dr M. J. H. (1979)
 Smeets, Drs M. K. J. (1967)
 Smeets, N. H. (1972)
 Smeets, P. J. (1974)
 Smeets, Mr S. H. F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)
 Smisdorn, R. (1979)
 Smits, F. H. M. (1982)
 Snijders, D. (1979)
 Spaan, P. J. M. (1968)
 Specker, C. (1968)
 Speth, L. J. H. (1979)
 Spierts, P. J. G. (1968)
 Spiertz, L. J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)
 Spitz, E. J. C. (1958)
 Sporken, Prof. Dr C. P. (1981)
 Spreuwenberg, H. (1977)
 Stals, L. (1979)

Heerlen
 Eindhoven
 Herten
 Venlo
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Maastricht
 Valkenburg aan de
 Geul
 Raalte
 Maastricht
 Spaubeek
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Horn
 Maastricht
 Hoensbroek
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Kerkrade
 Merkelbeek
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Bocholtz
 Weert
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Amsterdam
 Maaseik (B)
 Elsloo
 Waubach
 Maastricht
 Rimborg
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Amsterdam
 Weert

Standaert, C. M. H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Stassen, Mr R. J. (1969)
 Steeghs, W. J. H. (1982)
 Steen, F. M. J. van der (1970)
 Steenbakkens, Ing. H. L. W. (1982)
 Stehmann, Chr. H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)
 Steur, A. G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, M. F. M. N. (1981)
 Stevens-Heinen, A. (1975)
 Steijvers, J. L. (1974)
 Stille, Mr A. L. G. A. (1979)
 Stoel, Mej. J. G. M. (1979)
 Stollman, M. (1979)
 Stouthart, Drs L. G. M. (1964)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J. C. M. van (1965)
 Straus, C. P. L. (1981)

Stroom, A. M. G. G. (1974)
 Stuffken, Dr Ir J. (1978)
 Stuurman, J. A. G. M. (1967)
 Stijnen, P. J. J. (1979)
 Swelsen, J. J. P. M. (1979)
 Swinnen, C. (1974)
 Switten, M. (1979)
 Systemans, G. H. J. (1979)
 Tagage, Drs J. M. B. (1982)
 Tagage, Broeder S. (1982)
 Teeuwen, Drs P. J. M. (1980)
 Theelen, J. E. (1974)
 Theelen, Drs R. C. C. (1964)
 Thewissen, A. (1979)
 Thewissen, Drs E. J. C. G. (1982)
 Thoelen, J. (1979)
 Thoonen, G. (1979)
 Thurlings, Prof. Dr Th. L. M. (1960)
 Thijs, Drs P. (1975)
 Thijssen, J. H. F. (1979)
 Tilliard, R. (1979)
 Timmermans, H. J. (1979)
 Timmermans, H. J. S. M. (1980)
 Tonnaer, J. J. G. (1958)
 Tonnaer, F. J. G. J. (1981)
 Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)
 Tulden, M. van (1977)
 Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)

Thorn
 Sevenum
 Roermond
 Venlo
 Helden
 Geleen
 Cadier en Keer
 Geleen
 Haarlem
 Groningen
 Nuth
 Venray
 Paterswolde
 's-Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Maastricht
 Geldern (BRD)
 Rosmalen
 Valkenburg aan de
 Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Nijmegen
 Nijmegen
 Hasselt (B)
 Zonhoven (B)
 Maastricht
 Venlo
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Wittem
 Hasselt (B)
 Nazareth (B)
 Wageningen
 Maastricht
 Born
 Hasselt (B)
 Stein
 Meerssen
 Sittard
 Thorn
 Venray
 Roermond
 Arnhem

Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Ubachs, Dr J. M. H. (1981)	Heerlen
Ummenthum-Coppers, Mevr. M. (1979)	Well
Umrath, H. (1982)	Vaals
Utens-Hovens, M. H. J. (1979)	Sittard
Vaessen, J. S. G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Valk, J. P. de (1982)	Zoetermeer
Vallen, Ir J. (1979)	Roermond
Vanderbeeken, G. (1979)	Herent-Winksele (B)
Velzen O.F.M., Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G. H. A. (1975)	Maastricht
Venner, J. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G. J. B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th. J. P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E. W. M. (1982)	Sittard
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Verkooyen, H. J. G. (1980)	Tilburg
Verlonje, Ir W. E. F. (1979)	Oostende (B)
Vermeulen, E. J. J. H. (1980)	Weert
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Veugen, F. L. G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1979)	Hasselt (B)
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F. A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J. M. E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Voragen, J. (1974)	Nijmegen
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo-Blerick
Vos, L. J. S. (1979)	Mechelen
Vrencken, Ir J. H. A. M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Tilburg
Vromen, G. J. (1975)	Eindhoven
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Echt
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Waltmans, R. F. B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Wanten, P. H. (1982)	Sittard
Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Werf, G. H. F. van de (1981)	Neerbeek

Werf, W. H. E. van der (1974)	Heerlen
Westerhuis, W. A. A. (1968)	Venlo
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, Mr Drs Nic. J. (1958)	Kerkrade
Wetzels, P. J. M. (1975)	Ubbergen
Weusten, H. A. M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J. J. van de (1979)	Maastricht
Weytjens, L. (1979)	Mortsel (B)
Widdershoven, A. (1981)	Heerlen
Widdershoven, A. J. H. (1982)	Susteren
Widdershoven, Drs. G. M. J. (1965)	Maastricht
Wieërs, J. L. L. J. (1979)	Hasselt (B)
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. H. (1979)	Beek
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen
Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E. M. A. (1979)	Maastricht
Wolfhagen, A. L. (1979)	Maastricht
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Wynia-Gils, J. L. (1982)	Amstelveen
Xhonneux, Ir G. S. J. A. (1982)	Oud-Beijerland
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zeijen, M. P. J. (1982)	Sittard

